

УДК 343.148 (477)+343.98

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-1\(19\)-30-65](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-1(19)-30-65)

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, судовий експерт; бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Федоренко Максим Владиславович,

аспірант Гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, 01042, м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33, lermont98@gmail.com; тел.: +38 (044) 5290516, <https://orcid.org/0000-0003-4392-7124>

КАТАЛОГИ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ, ЯК ДЖЕРЕЛА ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ XVII-XVIII СТ.СТ.

Анотація. У публікації комплексно досліджуються питання щодо використання відомих каталогів українських стародруків, як джерела атрибуції та експертних досліджень київських кириличних стародруків видань XVII-XVIII ст.ст. При цьому, експертне дослідження київських кириличних стародруків може здійснюватися як експертами, які мають спеціальні знання в сфері мистецтвознавства, бібліографії, історії, культурології, книгодрукарства та ін., так і судовими експертами, атестованими за спец. 15.1 – «Мистецтвознавчі дослідження».

Обґрунтовується висновок, що експертне дослідження київських кириличних стародруків є системою послідовних і взаємозумовлених стадій вивчення та ідентифікації конкретного примірника (примірників) книги (повного або дефектного), із метою її атрибуції за системою основних критеріїв (авторство та назва книги, її формат, час видання, гравюри і гравери, шрифти і прикраси, заставки та орнаментальне оздоблення колонтитулів, виливні прикраси, форти, бандеролі, сигнатур, обкладинки etc), в якості встановленого, каталогізованого та описаного київського стародрукованого видання кирилівського шрифту XVII – XVIII ст.ст.

Аналіз відомих каталогів українських кириличних стародруків, які містять опис київських кириличних стародруків видань XVII-XVIII ст.ст., дозволяє систематизувати їх, з огляду на хронологічний критерій і рівень розвитку методології та техніки експертного дослідження та атрибуції кирилівських стародруків, у три послідовні групи. *Перша група* (з поч. XVIII ст. – до поч. XX ст.) – видання перших каталогів кириличних стародруків, які здебільшого становили розширений бібліографічний опис (із зазначенням розмірів, тиражу, наявності орнаментального оздоблення та

інших описів книг) відповідних видань у архівах, бібліотеках академій, університетів, музеях і наукових, у тому числі науково-історичних товариств Російської імперії, зокрема, й тих, які діяли на території України (бібліотеки імператорських університетів у Харкові, Одесі та Києві та ін.), і в приватних колекціях. *Друга група* (1922-1991 р.р.) – видання каталогів кириличних стародруків, які характеризуються зростанням науково-методологічного рівня опису відповідних видань, переатрибуції описаних у перший період стародруків, та м'яким, але принциповим суперництвом української та російської наукових шкіл дослідників кириличних стародруків за першість у книгодрукарстві. *Третя група* (1991 р. – до сьогодні) – подальший розвиток наукових і експертних досліджень українських кириличних стародруків із державних і приватних зібрань, зокрема й виданих у м. Києва, результати яких втілені в новітніх каталогах, що містять повні та системні описи відповідних стародруків, у тому числі й переатрибутованих і раніше не виявлених і не атрибутованих у два попередні періоди.

Ключові слова: стародрук, кириличний стародрук, київські кириличні стародруки, типографія Києво-Печерської лаври, типографія Тимофія Вербицького, типографія Спиридона Соболя, каталог київських кириличних стародруків, атрибуція стародруків, експертиза стародруків, судова мистецтвознавча експертиза.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, forensic expert; 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Fedorenko Maksym Vladislavovych,

graduate student of the Humanities Institute of the Tavriya National University named after V.I. Vernadskoho, 01042, Kyiv, st. John McCain, 33, lermont98@gmail.com; tel.: +38 (044) 5290516, <https://orcid.org/0000-0003-4392-7124>

CATALOGS OF UKRAINIAN OLD PRINTS AS SOURCES OF EXPERT RESEARCH OF KYIV CYRILLIC OLD PRINTED EDITIONS OF THE XVII-XVIII CENTURIES.

Annotation. The publication comprehensively investigates the use of well-known catalogs of Ukrainian old prints as a source of attribution and expert research of Kyiv Cyrillic old printed editions of the XVII-XVIII centuries. At the same time, expert research of Kyiv Cyrillic old prints can be carried out both by experts who have special knowledge in the field of art history, bibliography, history, culturology, book printing, etc., and certified by special. 15.1 – “Art Studies” by forensic art experts.

The conclusion is substantiated that the expert study of Kyiv Cyrillic old prints is a system of successive and interdependent stages of study and identification of a specific copy (copies) of a book (complete or defective), in order to attribute it to the system of basic criteria. engravings and engravers, fonts and ornaments, screensavers and ornamental decoration of footers, casting ornaments, forts, parcels, signatures, covers, etc.), as an

established, cataloged and described Kyiv old printed edition of the Cyrillic font XVII – XVIII centuries.

Analysis of known catalogs of Ukrainian Cyrillic old prints, which contain descriptions of Kyiv Cyrillic old editions of XVII-XVIII centuries, allows to systematize them, given the chronological criterion and level of development of methodology and techniques of expert research and attribution of Cyrillic old prints, into three successive groups. *The first group* (from the beginning of the XVIII century to the beginning of the XX century) is the publication of the first catalogs of Cyrillic old prints, which mostly were an extended bibliographic description (indicating the size, circulation, ornamental decoration and other descriptions of books) of relevant publications in archives, libraries of academies, universities, museums and scientific, including scientific and historical societies of the Russian Empire, including those that operated in Ukraine (libraries of imperial universities in Kharkov, Odessa and Kiev, etc.), and in private collections. *The second group* (1922-1991) is the publication of catalogs of Cyrillic old prints, which are characterized by increasing scientific and methodological level of description of relevant publications, re-attribution of old prints described in the first period, and soft but fundamental rivalry between Ukrainian and Russian scientific schools of Cyrillic researchers. old prints for the championship in book printing. *The third group* (1991 – present) – further development of scientific and expert research of Ukrainian Cyrillic old prints from public and private collections, including those published in Kiev, the results of which are embodied in the latest catalogs containing complete and systematic descriptions of relevant old prints, including re-attributed and not previously identified and not attributed in the previous two periods.

Key words: old print, Cyrillic old print, Kyiv Cyrillic old print, Kyiv-Pechersk Lavra printing house, Tymofiy Verbytsky printing house, Spiridon Sobol printing house, catalog of old Cyrillic prints, attribution of old prints, examination of old prints, forensic examination art.

Постановка питання в загальному вигляді. Повага та любов до книг була важливим культурно-ментальним аспектом для пращурів Українців іще за часі Київської Русі (Великого Київського Князівства). Історики писали, що у Київській Русі серед князів «... були особи, які справедливо заслужили прізвисько «книголюбів». До їх числа ми відносимо хоча б вел. князя Святослава, для якого були виготовлені списки збірників 1073 і 1076 р.р., князя Володимира Васильковича, Володимира Мономаха (р. 1053 – пом. 1125), та його батька, Всеволода, «вже дома сидя ізучивша п'ять язиков». ... Подібно тому, як один оре землю, а інший засіє сім'я, так і Св. Володимир здобрич Русь

хрещенням, а Ярослав «насея книжні словеса серця верних людей», і ми пожинаємо «ученіє приємлюще книжное»» [1, с. 464].

За доби раннього Середньовіччя списки (рукописні сувої) трансформувалися в звичні для сучасників книги (т.з. «кодекси»), які традиційно стосувалися богословської догматики, рідше – етики, історії та права, і видавалася університетськими факультетами богослов'я. Спочатку такі книги-кодекси технологічно мали форму всіх тих же пергаментів, але вже розрізаних на листки і послідовно скріплених у зошити. З часом у цих книгах почали позначатися сторінки, а пізніше – розділи і параграфи. Це дозволяло струк-

турувати зміст тексту книги і створювало «навігацію» в її матеріалах для читача [2, с. 142]. З часом у Європі з'явилися книги-кодекси із питань богослов'я, філософії, етики, права, історії, педагогіки, медицини, алхімії, а також перші художні твори.

Видання Й. Гутенбергом у м. Майнц у 1453-1455 рр. друкованої 42-рядкової Біблії знаменувало «видавничу революцію Й. Гутенберга» [3, с. 288-300] та стало прологом наукової революції в Європі, відкривши нову сторінку в історії європейської культури, науки і мистецтва. І, хоча Ф. Бродель підкреслював, що у Китаї книгодрукарство було відоме ще з IX ст., а в Японії – з XI ст. [4, с. 340], на сьогодні достеменно не встановлено факти прямого перенесення цих винаходів у Західну Європу.

Відомий французький мислитель XIX ст. Е. Лабуле писав про значення винаходу І. Гутенберга для Західної цивілізації наступне: *«До винаходу Гутенберга самі звичайні знання були виключно здобутком дуже обмеженого кола осіб. Пергаментні копії були дорогою річчю й при цьому важкими для читання, і якщо перший манускрипт ще можна було вільно читати, то наступний уже менш вільно. ... Книга в порівнянні з манускриптом те ж саме, що й залізниця з пішою людиною»* [5, с. 150-151].

До того ж, як стверджував німецький книгознавець Х. Кунце, для бібліофілства, починаючи із XVI ст., книгодрукарство стало зворотнім пунктом до суворого відбору видань для кожного зібрання книг [6, с. 95]. Тобто, поява та поширення друкованої книги в Європі сприяли формуванню різних бібліотек – церковних, університет-

ських, приватних *etc*, і складенню перших каталогів друкованих видань, а також, безсумнівно, привернула любов до книги широких верств населення.

Згадувана «видавнича революція Й. Гутенберга» мала відомий вплив і на розвиток вітчизняної науки, культури і мистецтва в Україні. Уже в XV ст. у бібліотеках львівських міщан були книги лютеранських і кальвіністських мислителів, які завозилися із Західної Європи. Ідеться про інкунабули («колискові друки»), книги, видані до 1500 року, у тому числі перші кириличні стародруки [7, с. 17]. Окремі з них зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях і приватних колекціях в Україні донині та мають меморіальну цінність.

У передмові до «Каталогу інкунабул», укладеного Б. Зданевичем (Київ, 1974 р.), Г. Ломонос-Рівна писала, що численні старі записи, екслібриси, печатки, старанно описані у згаданому каталозі, розповідають про колишніх власників кожної книги. Із них ми дізнаємося, що «Історія» Геродота у Венеційському виданні 1500 р. належала Мелентію Смортицькому, «Хроніка» німецького історика-гуманіста Гартмана Шеделя (Нюрнберг, 1439 р.) від XVII ст. зберігалась у бібліотеці Києво-Печерської лаври, а одна з перших книг кирилівського друку «Часословець», надрукована Ш. Фіолем у Кракові в 1491 році, – знаходилась у Києво-Михайлівському монастирі [8, с. 7].

Появу ж перших українських кирилических стародруків у другій пол. XVI ст. в Україні пов'язують насамперед із постаттю І. Федорова (Федоровича), а також сподвижників його справи – П. Мстиславця, Г. Ходкевича і К. Острозького. Як відомо, Ф. Федоров (Федоро-

вич), що був дяком в Московській Кремлівській церкві до 1553 р., а після вдівства присвятив себе книгодрукарству та навчав цьому ремеслу свого сина Івана, а також його «клевет» Петро Тимофеев з м. Мстиславля Могилевської області (відомий і як Петро Мстиславець), у 1564 р. видрукували першу в Московії книгу «Діяння Апостольські». Але, уже після видання в 1567 р. другого московитського стародруку – «Часовника», зазнавши несправедливих утисків і переслідувань від церковного і світського керівництва (про це І. Федоров написав у післямові до львівського «Аспостола», 1574 р.), І. Федоров, його син Іван і П. Тимофеев (Мстиславець) «*пішли із Москви у Південнозахідну Русь, Литву*» [9, с. 9]. Їх радо прийняв прихильний до наук, культури і ремесла Гетьман Г. Ходкевич у Заблудові.

Понад століття тому М. Грушевський у своїй роботі «Культурно-національний рух в XVI-XVII ст.» (1912 р.) писав, що Заблудівська типографія Г. Ходкевичів – це була «*перша магнатська друкарня ... Заложена вона була на українсько-білоруському пограниччю, в Заблудові, Маєтності Григ. Ходкевича, одного з видніших магнатів в князівства (з київського боярського роду), московськими емігрантами-друкарями Іваном Федоровим (Федоровичем) і Петром Мстиславцем. Вони покинули Москву через невдоволення, яке викликали їх друки (перші московські друки), і були прийняті Ходкевичом, що дав їм «не малу вєсь» на удержаніє і всякі вигоди для заведення друкарні. Першим виданням її було Учительне Євангелиє закінчене в марті 1569 р ...*» [10, с. 62].

Серед множини різних стародруківаних книг, виданих в українських

друкарнях Львову, Острогу, Луцька, Почаєва, Бердичіва, Чернігова, Фастова й інших українських міст, важливе місце в історії кириличних стародруків належить понад тисячі виданням, які побачили світ у м. Києві з поч. XVII ст. – до XVIII ст. I, в першу чергу, в друкарні Києво-Печерської лаври, яка за словами І. Огієнка, «*з самого початку свого аж до сер. XVIII віку майже не мала собі ніякої конкуренції*» [11, с. 255]. Так, загальновідомі Київські патерики і акафісти мали значну популярність не лише на Київщині, а й розповсюджувалися до першої четв. XVIII ст. на Львівщині, Холмщині, Закарпатті та Волині. Вони були популярними і за межами Київщини, включаючи Білорусь і Московію. Зокрема, О. Гусева писала про те, що «*велику роль у завоюванні російського книжкового ринку українською книгою відігравав її європейський тип оформлення ...*» [12, с. 4].

Утім, спочатку імперська політика Петра I та насильницьке перепідпорядкування ставропігії Києво-Печерської лаври від Константинополя до Москви з боку останньої, а надалі й запровадження цензурування українських кириличних стародруків Синодом, істотно загальмували і звузили репертуар українського книговидання в Києві. Ранні ж українські кириличні стародруки, видані до XVIII ст., почали масово вивозитись і осідати у Російській імперії.

Після включення України у 1922 р. до складу колишнього СРСР, ця російська імперська політика щодо київських стародруків XVI – до XVIII ст.ст. продовжилась. Самобутність згаданих київських видань також умисно применшувалася радянською ідеологічною концепцією про Київську Русь, як

про «колиску трьох братніх народів – російського, українського та білоруського», які здавна мали спільну історію та культуру. Це призвело до штучної монополії Росії на збереження та дослідження українських кирилических стародруків. Так у 1997 р., за свідченням О. Гусевої, було відомо знаходження 1273 позицій (видів видань) українських кирилических стародруків (із них (1616-1800 рр.), більше 700 назв книг видано у Києво-Печерській лаврі) [13, с. 183], із яких в Росії зберігалося біля 90%, а в Україні лише біля 70%.

З проголошенням незалежності України відбулося посилення інтересу держави, установ і організацій державної, комунальної та приватної форм власності, приватних колекціонерів до українських кирилических стародруків. Зокрема, до тих із них, які були видані в м. Києві в XVII-XVIII ст.ст. і становлять, за кількісними і якісними показниками, ядро вітчизняної національної книгодрукарської спадщини. Зазначене поживило ґрунтовні наукові та експертні розвідки київських кирилических стародруків і сприяло виданню монографій, каталогів, альбомів відповідного змісту. Узагальнюючи основні положень цих досліджень, можна зробити наступні висновки.

Київські кирилическі стародруки XVII-XVIII ст.ст. – це корпус (сукупність) стародрукованих книг, виданих кирилическим шрифтом (церковно-слов'янським, староукраїнським, гражданським («петровська азбука») у типографіях м. Києва (друкарні Києво-Печерської лаври, Тимофія Вербицького, Спиридона Соболя і ін.) у період із 1618/1619 рр. – до 1800 року, які містять богословські, філософські,

етичні, історичні та інші сюжети, й становлять національну наукову, культурну та мистецьку спадщину.

Основними ознаками категорії «київські кирилическі стародруки XVII-XVIII ст.ст.», на наш погляд, є:

а) з *а сутністю*, (походженням), є втіленням здобутків розвитку української науки, культури і мистецтва у книгодрукарстві в період протистояння Києва московській і іншій культурній, мовній, політичній і адміністративній експансії в XVII-XVIII ст.ст.;

б) з *а змістом* (предметом), це понад 700 найменувань книг, в яких вміщуються переклади з грецьких канонічних церковних книг (Біблія, Євангеліє та ін.), а також похідні від них богословсько-філософські, морально-етичні, історичні, педагогічні, правові, публіцистичні та інші твори;

в) з *а мовою*, є корпусом книг, написаних церковно-слов'янською та/або староукраїнською мовами або ж, із 1790 р., т.з. «гражданським шрифтом»;

г) з *а формою*, є художньо оформленими книгами у оправках, які надруковані кирилическим шрифтом однією, двома чи більше фарбами, містять форту, рамки, гравюри, орнаменти, виливні прикраси, герби церковних і світських історичних діячів і є витвором вітчизняного книгодрукарського мистецтва XVII-XVIII ст.ст.;

ґ) з *а часом видання*, це книги що були видані з 1618/1619 р.р. до 1800 року в місті Києві. Більшість із досліджуваних стародруків, насамперед, видані в т.з. «золотий вік» київського книгодрукарства (1618/1619 р. – 1718 р.), відносяться до рідкісних і цінних книг, складають культурну цінність національного значення.

Київські кириличні стародруки відрізняються своєю багатоманітністю та можуть бути класифіковані за такими критеріями, як:

1) *предмет (назва і сюжет) і призначення стародруку* : а) класичні церковні канонічні твори, перекладні з грецької мови; б) похідні від канонічних твори церковно-обрядового характеру; в) богословсько-філософські твори; г) історичні, правові, морально-етичні, педагогічні, філологічні, публіцистичні та ін. твори;

2) *час (період) видання стародруку* : а) утвердження книгодрукарства в м. Києві та видання в Києво-Печерській лаврі стародруків-«первістків» – (1618/1619 р. – 1624 р.); б) розвиток вільного книгодрукарства в Києві та розширення мережі друкарень і репертуару кириличних стародрукованих видань (1624 р. – 1721 р.); в) занепад вільного книгодрукарства, що супроводжувався позбавленням Києво-Печерської лаври автономії, запровадження синодальної цензури і скороченням репертуару лаврських стародруків (1721-1800 рр.);

3) *друкарня (типографія), де видано стародруки* : а) Києво-Печерська лавра (1616-1800 рр.); б) друкарня Тимофія Вербицького (1623-1625 рр.); в) Спиридона Соболя (1627-1631 рр.) і ін.;

4) *авторство стародруку* : а) із невідновленим авторством; б) зі встановленим авторством (Захарія Копистенський, Максим Грек, Сільвестр Коссов, Касіян Сакович, Памво Беринда, Петро Могила, Іоаникій Галатовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Дмитрій Туптало, Стефан Яворський і ін.);

5) *мова та шрифт, використані в стародруці* : а) церковно-слов'янські

та староукраїнські стародруки; б) стародруки, видані гражданським шрифтом («петровською азбукою»). Ці види і групи стародруків, класифіковані за попередньо виявленими критеріями, утворюють корпус (систему) київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

Київські стародруковані кириличні видання XVII-XVIII ст., будучи важливим матеріальним об'єктом наукової, культурної та мистецької спадщини України, підлягають ідентифікації, тобто визначенню підстав для встановлення оригінальності (автентичності), назви і авторства (книги, посвяти, друкарства), часу та місця видання конкретного примірника книги, чи її фрагменту (дефектний примірник). Процес такої ідентифікації стародруку має назву атрибуції (з лат. *attributio* – «переписування»), тобто, «визнання автентичності художнього твору (у нашому випадку – стародруку), його автора, місця й часу створення» [14, с. 64].

Атрибуція кириличних стародруків передбачає їх експертне дослідження, тобто цілеспрямовану діяльність експерта щодо встановлення автентичності примірника (повного чи дефектного) конкретної книги до стародруків та її ідентифікації з уже каталогізованими і описаними київськими кириличними стародруками XVII-XVIII ст. При цьому, експертне дослідження київських кириличних стародруків може здійснюватися як широким колом експертів, які мають спеціальні знання в сфері мистецтвознавства, бібліографії, історії культури, книгодрукарства тощо, так і атестованими судовими експертами-мистецтвознавцями. Щодо останніх, ідеться

про судових експертів, атестованих за судово-експертною спеціальністю 15.1 – «Мистецтвознавчі дослідження».

Як правило, судова мистецтвознавча експертиза стардрукованих видань, включаючи київські кириличні стародруки, проводиться атестованими судовими експертами на виконання ухвали суду, постанови органу досудового розслідування чи звернення адвоката однієї зі сторін кримінального провадження, із метою встановлення наявності або відсутності можливості віднесення стардрукованого видання (стардруку) до певного періоду часу, до видання тієї чи іншої друкарні, приналежність наданого на дослідження друкованого твору до видань того чи іншого друкаря, визначення ступеня збереження цього видання, наявності або відсутності реставраційних робіт, визначення наукової, історичної, культурної чи мистецької цінності стардрукованих видань, їх вартості та іншого. Тобто, така експертиза виявляє конкретні кваліфікуючі ознаки, за якими судовий експерт-мистецтвознавець може відповісти на питання: чи належить стардруковане видання до конкретної групи стардруків (у нашому випадку – до київських кириличних стардруків XVII-XVIII ст.ст.), котрі мають наукове, історичне, культурне, чи мистецьке значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В основі цього дослідження використані спеціальні публікації українських (Н. Бондар, В. Бочковська, С. Волощенко, О. Губи, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, С. Кагамлик, В. Микитась, С. Петров, Ф. Тітов, Л. Хауха, І. Ходченко) і зарубіжних (О. Гусева, Т. Каменева, І.

Полонська, О. Сидоров і ін.) учених та експертів, присвячені київським кириличним стародрукам XVII-XVIII ст. ст., їх експертному дослідженню та атрибуції. Поряд із дослідженнями кириличних стардруків, які проводились у другій пол. XX ст. – XXI ст., використані результати наукових розвідок таких відомих українських учених і громадських діячів, як В. Аскоченський [32; 33], М. Грушевський [10], М. Максимович [31], І. Огієнко [11], І. Франко [34] і ін., присвячені генезису і культурній цінності кирилівських стардруків, видрукованих на Українських землях.

Самостійну групу джерел цієї наукової розвідки складають каталоги кириличних стардруків, у тому числі, спеціалізовані каталоги київських стардрукових кирилівських видань XVII-XVIII ст.ст., які детально аналізуються та систематизуються в самій статті. Упорядниками цих каталогів виступили вище згадані українські дослідники Н. Бондар, В. Бочковська, С. Кагамлик, Л. Хауха, С. Волощенко, О. Гусева та інші, зарубіжні вчені (Л. Горфункель, І. Поздеева, Л. Спіріна, Н. Чернишова і ін.).

Важливими для мети і завдань цієї публікації стали і наукові джерела, які містять загальні методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України, насамперед – кириличних стардруків (Н. Бондар, Л. Гнатенко, Л. Дубровіна, Н. Зубкова і ін. [15]), методики експертного дослідження, зокрема в частині ідентифікації та атрибуції кириличних стардруків у цілому (О. Гусева [13]), а також методики, які безпосередньо відображують особливості експертного дослідження київських кириличних старо-

друків XVII-XVIII ст.ст., зокрема Звіт НДР: «Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку» (Київський НДІСЕ; керівн. І. Ходченко, *реєстр. № IX.1.1-2018/3*) [16], складовою якого є проєкт однойменної Методики, яка в 2021 р. пройшла планову апробацію в системі науково-дослідних установ судової експертизи (НДУСЕ) Міністерства юстиції України

Загальна мета дослідження полягає в узагальненні, аналізі та систематизації каталогів кириличних стародруків, як джерела для експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст.

Викладення основного матеріалу. Важливими джерелами для експертного дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. є каталоги стародруків, які містять фахові описи відповідних видань, як правило, зі вступними статтями (передмовами), методиками атрибуції стародруків, а також із зображеннями відповідних стародруків або їх фрагментів (форти, текстів, шрифтів, кількості рядків на сторінці, ініціалів, гравюр, виливних прикрас, гербів та ін.). Розглянемо та охарактеризуємо окремі із них, враховуючи а) основні етапи генезису та еволюціонування київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., визначених у вступі цієї статті, та б) досвід їх наукового дослідження та каталогізації.

Становлення та розвиток діяльності зі складення каталогів, які стали і залишаються донині важливим джерелом для експертного дослідження та атрибуції кирилівських стародруків, на кожному етапі відображувало рі-

вень розвитку науки, культури і мистецтва на Київщині.

Перший період формування каталогів київських кириличних стародруків ознаменувався започаткуванням роботи архівів, у тому числі й архівів типографій, музеїв, університетів, бібліотек, історико-етнографічних і культурологічно-мистецьких гуртків («Товариство Нестора Літопця в Києві» та ін.), колекціонерів-бібліофілів, букіністів, антикварів і книготорговців. Очевидно, що увага до рідкісних і цінних книг, які уже в XIX ст. були введені в товарний обіг, спонукала не лише до їх дослідження, а й до каталогізації. Остання передбачала складення бібліографічних показників і опису кириличних стародруків, іноді з зображенням їх фрагментів (форта, сторінки з прикметними гравюрами тощо). В основу таких каталогів або «реєстрів книг», як правило, покладалась критерії хронології та предмету видань, у їх системному поєднанні.

Прикладом таких каталогів позаминулого століття є укладений В. Пфафом «*Систематичний каталог книг російською мовою Імператорської публічної бібліотеки в частині правознавства, політичних і статистичних наук, виданий під спостереженням Князя Юсупова*» (1863 р.) [17]. Цей спеціалізований каталог містить повну бібліографію та розміри спеціальних наукових видань, вказує на багатотомні видання, які після друку першого тому не були продовжені, в тому числі, й виданих у Києві, насамперед – у Університеті Св. Володимира. Але, київські стародруковані видання цивільним шрифтом у цьому каталозі є поодинокими. До того ж, всі вони ви-

дані переважно в XIX ст., коли власне й були утворені імператорські університети в Харкові, Одесі та Києві. Такий стан речей відтворює політику Москви щодо книговидавання в Києві після першої чверті XVIII ст., коли у Києво-Печерській лаврі, дозволяли передруковувати її окремі, більш ранні видання богословського характеру, і майже не друкувалися нові твори.

Із сер. XIX ст. також з'являються каталоги, видані відомими тогочасними книговидавцями, популяризаторами антикварних видань і бібліофілами О. Смірдіним, П. Шебановим, С. Шпилевським та ін. [18; 19; 20]. У кін. XIX ст. – на поч. XX ст. у Російській імперії, до складу якої входили на той час і Київ та Київщина, видавалися і інші, більш ґрунтовані каталоги книг, які окрім бібліографії і цін містили й інші параметри книг, важливі для атрибуції аналогічних видань. До прикладу, це відоме і сучасним бібліофілам видання Ю. Бітовта «Рідкі російські книги і летючі видання XVIII ст. з бібліографічними примітками, вказівкою на ступінь їх рідкості та цінами антикварів на них, з додатком списку календарям XVIII століття і списку книг XVIII століття, які славляться за рідкі у деяких антикварів, але такі, що досі перебувають у продажі» (Москва, 1905 р.) [21].

Разом із тим, більшість із вище зазначених каталогів не містять у собі описів київських кириличних стародруків, які вже на той час стали бібліографічною рідкістю й, у більшості випадків, зберігались і використовувалися в церквах і монастирях, музеях і бібліотеках, архівах, а також рідко з'являлися в цивільному обігу в законний спосіб.

Натомість, слід згадати спеціалізовані каталоги XIX ст. – поч. XX ст., присвячені опису українських кириличних видань, включаючи лаврські стародруки, які видавалися в Російській імперії С. Голубевим, Е. Калужняцьким, І. Каратаєвим, В. Ундольським і ін. [22; 23; 24; 25]. У Західній Україні в кін. XIX ст. також видавалися каталоги, що містили описи окремих кирилических стародруків, у тому числі, й виданих у м. Києві. Це, наприклад, каталоги Музею Ставропільського Інституту, а також каталоги інших львівських музеїв. Існує декілька випусків таких каталогів, підготовлених А. Петрушевичем, І. Свенцицьким, І. Шараневичем і іншими науковцями [26; 27; 28; 29]. Зупинимось на окремих із цих каталогів.

Одним із перших каталогів, присвячених безпосередньо київським кирилическим стародрукам, є «Каталог книгам Типографії Києво-Печерської лаври», випущений у 1860 році цією ж книгодрукарнею [30]. Не зважаючи на незначний обсяг вміщених у ньому стародруків і лаконічність їх опису, згадане видання залишається одним із перших спеціальних каталогів лаврських кирилических стародрукованих видань.

Відомим для фахівців до сьогодні залишається й каталог В. Ундольського «Нариси слов'яно-руської бібліографії» (1871 р.) [25], виданий уже після смерті цього вченого. Він містить доволі повний систематизований перелік кирилических стародруків, включаючи й ті із них, що були видані в типографії Києво-Печерської лаври. І хоча у цьому каталозі містяться певні неточності, про що неодноразово писали Я. Ісаєвич і інші дослідники книг-

друкарства в Україні, але він довго використовувався, як універсальний довідник з кирилівським самодруком, насамперед тих, які випущені починаючи із другої пол. XVII ст.

Дещо пізніше довідник-каталог В. Ундольського змінила наукова розвідка, опис і систематизація кириличних стародруків І. Каратаєва «Опис слов'яноноруських книг, надрукованих кирилівськими літерами. 1491-1730» (С.-Петербург, 1878 р.) [24]. Цей каталог був сформований дослідником на основі узагальнення, аналізу і систематизації попередньо складених каталогів, альбомів і довідників кириличних стародруків. Відзначимо, що І. Каратаєвим було видано лише перший випуск цієї праці. Утім, «Опис слов'яноноруських книг, надрукованих кирилівськими літерами. 1491-1730» І. Каратаєва до сьогодні використовується дослідниками для атрибуції українських кирилівських стародруків, включаючи ті з них, які видані в Києві.

Вдалі спроби дослідження та опису перших кириличних стародрукованих кирилівських видань Києво-Печерської лаври містять і окремі публікації відомих українських учених і громадських діячів XIX ст. Зокрема, М. Максимович у своїх публікаціях «Книжна старина Південноруська» (1850 р.) і «Про початки книгодрукарства в Києві вдаваному та дійсному» (1872 р.) не лише проаналізував багатоголосий дискурс богословів і учених другої пол. XIX ст. про лаврські видання-«первістки», а й визначив, що саме «Часослов» (1616 р.), «Візерунок цнот» (1618 р.) і «Анфолегіон» (1619 р.) стали такими першими виданнями, а також наводить досить повний опис 36 київ-

ських видань – 32 з яких, видання Києво-Печерської лаври [31, с. 661-716].

Дослідникам київських кириличних друкованих видань не варто обходити увагою й відому серед українських істориків, етнографів і бібліофілів 2-х томну роботу В. Аскоченського «Київ із прадавнім його училищем Академією» [32; 33], виданій у 1856 р. в Університеті Св. Володимира в Києві. У цій роботі, в контексті дослідження генезису та еволюціонування Київської духовної академії, висвітлюється зародження Київського Богоявленського братства на поч. XVII ст., а також зусилля його фундаторів (Є. Плетенцького, З. Копистенського, К. Саковича, М. Смортицького, Й. Борецького, І. Гізеля та ін.) щодо заснування типографії Києво-Печерської лаври.

Ця робота В. Аскоченського не містить систематизованого каталогу київських кириличних стародруків, подібно вище згаданій роботі М. Максимовича. Але, її зміст дозволяє уявити істотні обставини, за яких виникає і розвивається книгодрукарство в Києві та пізнати вплив ідеології Богоявленського братства на друк первісток Києво-Печерської лаври, значна частина яких мала богословсько-філософський, етичний, педагогічний і правничий характер; була проникнута духом національного відродження Київської метрополії, що мала ставропігію Константинополя, та України в цілому.

Слід згадати і відому роботу І. Франка «Карпато-руське письменство XVII-XVIII вв.» (Львів, 1900 р.), в якій учений описує стародруки, видані русинською мовою в відповідний період у Карпатській Русі – Унгварські, Тух-

лянської та ін. збірок. У ній також знаходимо згадки про поширення в цьому регіоні в XVII ст. й кириличних стародруків, виданих у Києві, зокрема книг Й. Галятовського [34, с. 9]. Хоча, детального опису київських кириличних стародруків у згаданій роботі І. Франка не знаходимо.

Одним із перших спеціалізованих ґрунтовних каталогів лаврських кириличних стародрукованих видань стала робота професора, д-ра історії церкви, а з 1912 р. і ректора Київської духовної академії Ф. Тітова «Типографія Києво-Печерської лаври. Історичний нарис (1606-1616 – 1916). Том 1» (Київ, 1916 р.) [35], яка на біля пів тисячі сторінок описує еволюціонування книгодрукарства в Києво-Печерській лаврі з поч. XVII ст. – до 1721 року, у т.з. «золоту епоху», коли лаврська типографія після нищівної пожежі 1718 року, за короткий час підпала під репресивну синодальну цензуру Російської імперії та церкви.

Ця фундаментальна робота Ф. Тітова на довгі роки вперед, і навіть сьогодні, була і залишається важливим джерелом експертного дослідження та атрибуції київських кириличних стародруків. У ній досліджуються та описуються перші кириличні стародруки Києво-Печерської лаври, «Анфолігон» та ін. При цьому, відзначається, що відомий у науці донині дискурс про випуск лаврського «первістка» іще в 1606 р., залишається відкритим, у силу відсутності та невідомості такого видання наступникам [35, с. 83]. У цій праці Ф. Тітова також наводяться зображення фрагментів тексту, передмови, посвяти, післямови, ініціали, гравюри (дереворити, медерити), ви-

ливні прикраси київських кириличних стародруків.

До того ж, Ф. Тітову, на наш погляд, вдалося глибоко розкрити як форму, так і сутність відповідних видань, їх відмінність від російських кириличних стародруків. Зокрема, Ф. Тітов пише, що книги, які видавалися Києво-Печерською типографією у першому столітті її існування, «супроводжувались від видавців *передмовою, післямовою та різними коментарями* у тексті ... зазначалися зазвичай мотиви, якими керувались видавці тієї чи іншої книги, обставини її друку, ті виправлення, що іноді вносились до неї, її зміст і т.п. Однією з найбільш оригінальних рис книг лаврського друку ... є присвячення високодостойним особам, – духовним і світським, – з боку Лаври, її архимандритів, типографії та окремих представників останньої». Ці видання також *«прикрашувались більшою пишністю та різноманітно, чим у пізніші часи»* [35, с. 7].

Утім, починаючи із другої пол. XVIII ст. ці відмінності київських кириличних стародруків, через відому видавничу політику Синоду зникають. На наше переконання, наведене дослідження Ф. Тітова є унікальним і, водночас, універсальним джерелом для дослідження київських кириличних стародруків, як науковцями, так і експертами, включаючи судових експертів-мистецтвознавців.

Важливим і популярним серед науковців і експертів, та таким, що з ХХ ст. використовується в каталогах, які будуть описані далі, залишається «Каталог книг церковно-славянської печати» (м. Жовква, 1908 р.), укладений І. Свенцицьким за дорученням митрополита А. Шептицького [27]. У ньому

знаходимо опис стародруків, виданих Києво-Печерською лаврою в досліджуваний нами період, від «Анфологіону Беренди» 1618 року – до «Алфавіту духовного кін. XVIII в.», а також «книги печатні» Спиридона Соболя, видані в його т.з. «Київський період». Це, зокрема: «Мінея загальна» (1628 р.), «Октоїх» (1629 р.) і «Апостол» (1630 р.). Каталог І. Свенцицького також містить алфавітний показник назв книг, авторів, друкарів, дереворитів (таблиці-кліше для орнаментального оформлення, виготовлені з дерева), присвят, гербів, власних імен і місцевостей, ціну стародруків, розміщених у цьому Каталогі.

Щодо опису стародруків у цьому каталозі І. Свенцицького, то він є лаконічним, але конкретизованим, враховує особливості видруку книг, покращені написи (маргіналії), формат видань і їх оправу тощо. Загалом цей каталог може і продовжує використовуватися для первинної атрибуції стародруків і на сьогодні. Для прикладу, наведемо опис «Анфологіону» (1619 р.):

«120 (98) Анфологіон, напечат. в Києве, 1619 р. Памвою Берендою (см. Карт. № 248 ст. 350-356), без последнего листа (1047-8 с.).

1-53 ст. ст. иде вкладна скоропис 1619 – В дублетах два дифекті: 1) 99-958 ст., 2) 245-964 ст.» [27, с. 36].

Окрім названих каталогів київські кириличні видання впорядковані та описані й у інших наукових розвідках. Зокрема, у багатотомному зібранні систематизованих каталогів Київської духовної академії (1892 р. і наступні роки) й ін. Слід враховувати, з одного боку, цінність цих каталогів, оскільки вони визначили основні видання ста-

родрукованих книг у м. Києві та місця зберігання їх примірників. При тому, що значна кількість досліджуваних київських кириличних стародруків у першій чверті XX ст. була переміщена з України під час перших хвиль еміграції українців до Польщі, Чехії, Канади, США і Росії. З іншого боку, у каталогах, віднесених нами до першого періоду, помітною є недосконалість методик атрибуції київських кириличних стародруків і відсутність універсальних критеріїв і термінології їх опису.

Другий період каталогізації київських кириличних стародруків припадає на час національно-визвольних змагань 1917-1922 років і включення України до складу колишнього СРСР в 1922 році й триває до розпаду колишнього Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності в 1991 році.

Заслужують на увагу дослідників каталоги кириличних стародруків, які були сформовані у 20-30 роки XX ст. і нині залишаються предметом уваги не лише експертів з дослідження українських кириличних стародруків, а й сучасних колекціонерів-бібліофілів. Так, у період НЕПу відроджувалась не лише українська література та поезія, а й любов до стародрукованих книг, виданих у Києві та інших українських друкарнях. Зокрема, слід звернутися до роботи уже згадуваного нами попередньо проф. Ф. Тітова «Матеріали для книжкової справи на Україні в XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків» (Київ, 1924 р.) [36] та ін. Більшість з каталогів українських кирилических стародруків періоду «Репресованого Відродження» нині стали бібліографічною та колекційною рідкістю.

Слід звернути увагу також на масовий вивіз стародрукованих видань, включаючи київські кириличні стародруки, насамперед ті, що мали пишне оздоблення з дорогоцінних металів і каміння, із колишнього СРСР за кордон зарубіжним колекціонерам. Спочатку, в 1930-1936 рр. через мережу Всесоюзного об'єднання з торгівлі з іноземцями на території СРСР (скорочено – ТОРГЗІН), а після Другої світової війни – через державне підприємство «Міжнародна книга». Продаж рідких і цінних стародрукованих видань, включаючи київські кириличні стародруки, очевидно, передбачала їх експертне дослідження, атрибуцію та оцінку, в тому числі із використанням відомих на той час каталогів таких видань. Але, ця сторінка історії каталогізації стародруків на сьогодні залишається маловідомою для науковців і експертів.

Після Другої світової війни, можемо констатувати посилення уваги до стародруків, як історико-культурної спадщини і набуття академічного рівня виданими у цей час каталогами кириличних і інших стародруків. Цьому сприяли, з *одного боку*, належний рівень розвитку соціогуманітарних наук та суперництво наукових шкіл дослідників кириличних стародруків в Україні, Росії та Білорусі, які входили до складу колишнього СРСР, з *другого боку* – посилення музейних і бібліотечних фондів стародруками, повернутими після Другої світової війни до колишньої радянської федерації у різний спосіб із-за кордону.

Одним із перших вітчизняних повоєнних каталогів стародруків в Україні стало академічне видання С.О. Петрова «Книги кириличного друку XVIII

ст.» (Київ, 1956 р.), видана Публічною бібліотекою Академії наук Української РСР в 1956 році. У Передмові до цього видання упорядник пише, що це видання «*ставит за мету оприлюднити весь наявний фонд цивільних видань 1708-1800 р.р., які зберігаються в Відділі рідкісних і цінних книг ДДБ УРСР, і тим самим полегшити шляхи розшукування і використання книг у практичній роботі*» [37, с. 6].

Ця наукова робота С. Петрова узагальнює, каталогізує та систематизує стародруки XVIII ст., видані саме т.з. «цивільним (гражданським) шрифтом» або «Петровською абеткою». Як відомо, цивільний шрифт був уперше запроваджений 17(28) березня 1708 р. під час друку Друкарським Домом у Москві «Геометрії словенські землемір'я». Він, за свідченням А. Шицгала, «*став набагато простіше і доступніше широким колам населення*» [38, с. 5].

Каталог книг кириличного друку XVIII ст. побудований С. Петровим в алфавітному порядку (Абильгард З. «Твір про турф», С.-Петербург, 1776 р. – Яковлев А. «Відчайдушний коханець, трагічна пригода», С.-Петербург, 1793 р.), із 3-ма додатками для пошуку: 1) іменний вказівник перекладачів (значна частина книг у цьому каталозі є перекладеними виданнями); 2) вказівник міст і типографій і 3) систематичний вказівник літератури по галузям знань (природничі науки, географія, медицина, сільське господарство, ветеринарія, промисловість, техніка, ремесла і шляхи сполучення, торгівля, історія, держава і право, військові та морські науки, філософія та суспільно-політичні вчення, мовознавство, художня література і літературознавство, фольклор, наука, кулі-

нарія, довідники і збірники загального типу) [37, с. 285-301]. Чіткий критерій класифікації книг цього каталогу за третім критерієм залишається для нас не відомим.

Для експертного дослідження та атрибуції київських кириличних стародруків, які видані цивільним шрифтом у XVIII ст., може бути використаний другий пошуковий інструментарій каталог, підготованого С. Петровим: «Вказівник міст і типографій». Він починається з міст Санкт-Петербург і Москва і завершується підрозділом «Провінційні типографії», серед яких знаходимо і українські міст Бердичів, Київ і Новоросійськ, що мали власні типографії та видавали книги цивільним шрифтом. При цьому, в м. Києві до таких типографій С. Петровим віднесена виключно «Типографія Академії Київської при лаврі Печерській» [37, с. 297], що відповідає фактам. Оскільки фактично до кінця XVIII ст. Київ, із різних причин, не мав права на випуск світських творів гражданським друком.

Віднесення типографій в українських містах, які видавали стародруки цивільним шрифтом до «провінційних», з огляду на те, що С. Петров підготував цю роботу в межах досліджень Академії наук Української РСР, стало відображенням радянської державної політики в усіх сферах суспільного життя, включаючи наукові розвідки кирилівських стародрукованих видань. Адже в сер. XX ст. все, що не стосувалось Москви і Росії в цілому, не рідко невинувато вважалось меншовартісними, вторинним, додатковим, фоновим, провінційним.

Серед книг виданих зазначеною Типографією в Києві зазначаються на-

ступні видання: «Аполлос» (Байбаков А.Д.). «Грамматика, керівна до пізнання славено-російської мови» (1794 р.), Гофман Ф. «Роздуми про воду, загальному врачеству» (1789 р.), «Достопамятніші давності в Києві» (1795 р.), «Відомості про похованих в Києві князях і княгинях роду Рюрикового» (1795 р.), «Київський місяцеслів на літо від Різдва Христового на 1798, який є простим, що містить в собі 36 днів, створений в Київській Академії» (1798 р.) і ін. [37, с. 18, 63, 74, 104].

Каталог кириличних стародруків цивільного шрифту, підготований С. Петровим, мав позитивний вплив для розвитку мистецтвознавчої експертизи і атрибуції відповідних видань, що побачили світ у м. Києві та ще 15 містах України, які в XVIII ст. потрапили під вплив Російської імперії. Разом із тим, проаналізована робота С. Петрова, поза всі її позитивні аспекти, містить спрощений опис розміщених у каталозі книг. По-суті, вчений подав їх повну бібліографію (прізвище і ініціали автор (авторів), повну назву книги, місце видання, типографію, рік видання та розмір (формат) книги). Тому, на сьогодні роботу С. Петрова «Книги кириличного друку XVIII ст. (Каталог книг, які зберігаються в державній Публічній бібліотеці Української РСР)» можна використовувати переважно як додаткове джерело для атрибуції київських кириличних стародруків, виданих цивільним друком (шрифтом) [39, с. 108-112].

Двома роками пізніше після цього каталогу С. Петрова, вийшла інша робота «Слов'янські книги кириловського друку XV-XVIII ст.ст. Огляд книг, що зберігаються в Державній публічній бібліотеці УРСР» (Київ, 1958 р.) [40], упо-

рядкована українськими науковцями С. Петровим, Я. Бирюком і Т. Золотарьом. До виходу каталогу професорів Я. Запаса та Я. Ісаєвича у 80-х роках ХХ ст. каталог «Слов'янські книги кирилово-сербського друку XV-XVIII ст.ст.» став одним із основних джерел для атрибуції київських кирилических стародруків XVII-XVIII ст.ст.

У вступі С. Петровим, Я. Бирюком і Т. Золотарьом, на основі аналізу попередніх каталогів, дійшли до висновку, що загальна кількість стародруків XV-XVIII ст.ст, відомим по бібліографічним описам, виданим до сер. ХХ ст. становить 3 700 назв. Але, українські радянські вчені виявили у бібліотечних фондах іще 126 позицій стародруків, які попередньо не описувалися [40, с. 9].

Каталог, упорядкований С. Петровим, Я. Бирюком і Т. Золотарьом, містить розгорнутий опис кирилических стародруків, включаючи і досліджувані нами київські стародруковані видання кирилического друку, подібний до описаного в попередньому каталозі С. Петрова. У цьому виданні також міститься вказівник міст, типографій і їх видань, назв книг, імен, а також вміщує бібліографію найвідоміших каталогів кирилических стародруків минулого.

Слід звернути увагу, що С. Петровим та іншими науковцями Державної публічної бібліотеки Української РСР, особисто та у співавторстві, було підготовлено й інші цікаві академічні видання-каталоги рідкісних книг. До прикладу, роботу «Книги першої чверті ХІХ ст. (Каталог книг, які зберігаються в державній Публічній бібліотеці Української РСР)» (Київ, 1961 р.) [41]

й ін. Утім, предмет їх каталогізації виходить за межі цього дослідження.

У повоєнний час в Україні також активізується робота по формуванню бібліотек і книгосховищ в університетах, що активізує роботу відповідних підрозділів цих університетів щодо складення та опису рідких і цінних книг, які знаходяться на збереженні. Результати такої роботи нерідко втілюються в каталогах і описах, які містяться, у тому числі, й київських кирилических стародруків XVI-XVIII ст.ст. Прикладом таких розвідок *робота Я. Микитася «Давні рукописи і стародруки (Опис і каталог)» (1961-1964 рр.)*, яка складається з двох частин [42; 43].

Прикметно, що Я. Микитася у передмові-нарисі до першої частини своєї роботи «Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог» із першого ж абзацу відзначає вклад І. Франка в дослідження культури і літератури, включаючи книгодрукарство, на Закарпатті, згадуючи його фундаментальну наукову розвідку «Карпаторуська література XVII-XVIII в.» (назву роботи подано в інтерпретації В. Микитася) [42, с. 1], присвячену дослідженню феномену письма, письменництва та стародруків Карпатської Русі. То ж, цілком зрозуміло, що ядром цього каталогу є саме стародруки, видані у цьому регіону.

Разом із тим, характеризуючи 400-тисячне зібрання книг у бібліотеці Ужгородського державного університету, В. Микитася писав, що ця бібліотека містить значну кількість «староруських рукописів, досить багато стародруків XVI і особливо XVII століть, а також багату колекцію *київських, львівських, петербурзьких книг слов'янського і громадянського друку*

XVIII ст.» [42, с. 7]. При цьому, дослідник відзначає важливість впливу на розвиток книгодрукарства в Україні відкриття друкарні в Києво-Печерській лаврі та згадує про збереження в бібліотеці Ужгородського державного університету таких київських кирилических стародруків, як: «Книга про віру єдину» Захарія Копистенського (1619 р.), «Лексикон» П. Беренди (1627 р.), «Камінь або літос» П. Могили (1644 р.), два видання книги Лазаря Барановича «Меч духовний» (1666 і 1676 рр.) і ін. [71, с. 13-15]. Але, учений відзначав і той факт, що уже в XVIII ст., за підтримки Петра I, у Закарпаття потягнулися підводи із Москви і Петербургу зі стародруками і книгами, виданими «петровською азбукою», які підступно дозволялося далі везти без мита до Києва.

Щодо опису рідкісних і цінних книг бібліотеки Ужгородського державного університету, то сам В. Микитась визначав його так:

«подається назва книги, час і місце написання, розмір у сантиметрах, кількість аркушів чи сторінок, форма оправи, а потім інші важливі дані, у тому числі різні покрайні записи. У стародруках, крім того, говориться про автора, місце видання, друкарню тощо» [42, с. 28].

При цьому, одні з київських кирилических стародруків описані повно, інші надзвичайно стисло. Наведемо нижче приклади таких описів:

«101-Д . Баранович Лазар. Меч духовний еже есть глагол Божий на мощь церкви воюющей из уст Христовых поданный. Или книга проповеди слова божего южи сооружи господу поспешествующему и слово утверждающе Лазар Баранович, епископ черниговский,

новгородский и проч. Київ, друкарня Печерської лаври, 1666, 460 арк., з грав.

Перші і останні два аркуші переписані в XIX ст. від руки. На перших двох є малюнки олівцем всього того, що було в першовиданні. Є кілька записів, але не всі розбірливі. На 7-17 арк. покрайні записи різних почерків: «Сия книга Меч наданая мне иерею Иакову от отца Иоанникия Дубровского игумена обители Домници, 1750, месяца декабря ...»; «...купил сею рекомую Меч духовній у отца Андрея за два ...»; «... я иерей Андрей Жовтянский родич продал книгу сию Меч духовній пану Ивану Поповичу Демяничу ... за свое отпущение грехов прошу чевствовать всем. Димяне, прошу всех святых молитвах не забывать»; «Я раб Григориян из жоною своею Горфиною купили сию книгу, рекомую Меч духовный и продаемо до церкви храму...».

Петров. Книги славянские. № 237». [42, с. 62].

«108-Д. Патерик печерський. Київ, друкарня Печерської лаври, 1678, 300 арк., з грав.

Третій, четвертий та останній арк. переписані значно пізніше від руки, крім того на 3 арк. є кольорова заставка.

Петров. Книги славянские. № 263» [42, с. 63].

На наш погляд, «Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог», упорядковані В. Микитасем, є важливим джерелом для опису та атрибуції київських кирилических стародруків, у першу чергу, робіт виданих у друкарні Києво-Печерської лаври іще в XVII ст., коли вони безперешкодно потрапляли до Карпатської Русі. Хоча експерти мають брати до уваги, що згаданий каталог В. Микитася містить далеко не

всі позиції, необхідні для атрибуції стародруків. До прикладу, в наведених вище описах «Меча духовного» Л. Барановича та Патерика Печерського є згадка про гравюри, але відсутній їх опис і відомості про граверів; немає даних про кількість строчок на сторінці, що спрощує атрибуцію книги, тощо.

У 70-90 роки минулого століття каталоги кирилівських стародруків, в тому числі й видань Києво-Печерської лаври і інших київських друкарень, видавались і в колишній РСФСР (упорядники: Л. Горфункель [44], Н. Чернишова [45], О. Гусева [46], І. Поздеева [47], Л. Спіріна [47] і ін.).

Серед них слід відзначити спеціалізовані видання щодо українських стародруків і їх каталогів підготованих А. Гусевою, Т. Каменевою та І. Полонською [48]. У згаданій роботі «Українські книги кирилоного друку XVI-XVIII ст.ст.» (Москва, 1976 р.) вміщено каталог однойменних стародруків. У ньому, зокрема, атрибутовано перший лаврський стародрук «Часослов» (Київ, 1616 р.) (п. 24) та «Мінея святкова (Анфологіон)» (Київ, 1619 р.) (п. 28), «Часослов» (друк. Тим. Вербицького, 1625 р.) [48, с. 17-18, 21]. Це видання також вміщує важливі для експертів у галузі стародруків іконографічний вказівник історичних, біблійних і житійських зображень, а також каталогізує заставки, кінцівки, ілюстрації, герби і типографські марки, а також рамки, які використовувалися в українських, у тому числі й київських, кириличних стародруках.

Експертам слід зважити і на спеціалізований *Каталог стародрукованих кириличних рідких і цінних книг, виданих у Києво-Печерській лаврі*, підготов-

лений Г. Варваричем (Київ, 1986), із нагоди «Брежнівських святкувань 1500 ліття Києва». Г. Варварич відзначає в передмові, що при описі видань каталогу ним були враховані принципи каталогізації, попередньо сформовані такими ученими, як А. Зернова, Т. Бикова, Т. Каменева та Я. Ісаєвич. Каталог сформовано в хронологічному порядку, по мірі виходу книг, із зазначенням їх бібліографічного опису мовою оригіналу (з адаптацією), наводяться дати початку та завершення роботи над книгою (за наявності) за візантійським літочисленням (наприклад, п. 5 «ИОАНН ЗЛАТОУСТ. БЕСЕДЫ на 14 посланий ап. Павла» 2. IV.1628 (26.III.7129-2.IV.7131)) [49, с. 8], але арабськими цифрами, наводиться формат і листова формула видання (кількість зошитів, кількість сторінок у зошиті, перерахунок листів (нумерація) і кількість листів), вказується кількість строчок тексту на більшості аркушів, кількість фарб, використаних при друці тощо [49, с. 3-6].

Започатковує каталог київських кириличних стародруків Г. Варварича одне із перших видань Києво-Печерської друкарні «АНФОЛОГИОН с богом содержай церковную службу избранных святых на весь год. По чину восточного благочестия исправлено и по всему истинне от греческого приведено», датоване 16.I.1619. Г. Варварич також відзначає, що «Анфологіон» містить 18 гравюр, хоча не описує їх і не вказує граверів (за їх наявності), а також вказує на орнаменти цього видання: ініціали, заставки, кінцівки. Ним також вказується, що описуваний примірник «Анфологіону» є дефектним, оскільки не містить титульного листа, перших і останніх листів. Наво-

дяться відсилки до попередньо виданих каталогів, зокрема, уже згадуваних каталогів С. Петрова.

Другим іде опис стародрукованої книги «МАКСИМ ГРЕК. СЛОВО НА ЛАТИНОВ» (бл. 1620). Г. Варварич відзначив, що це видання має 110 сторінок, 21 строчку на листі, лінійне обрамлення сторінок, орнаменти – ініціали, заставки, кінцівки.

Загалом же каталог стародруків Києво-Печерської лаври, упорядкований Г. Варваричем містить 202 позиції, з них 95 – це саме лаврські видання 1619-1800 років, що є предметом нашого дослідження. Останнім у наведеному каталозі стала «СОБРАНИЕ РАЗНЫХ ПОУЧЕНИЙ на все воскресные и праздничные дни» Ч. 1-3., 1800. [49, с. 44].

За радянської доби 3-х томна робота Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (1981-1984 рр.) стала однією з найбільш важливих для експертів-мистецтвознавців каталожних робіт. Як відомо, у 1981-1984 роках відомі українські джерелознавці та книгознавці, дослідники історії книгодрукарства в Україні, професори Яким Запаско та Ярослав Ісаєвич видали фундаментальну роботу «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» у 3-х книгах (м. Львів, 1981-1984) [50; 51; 52]. Ця робота стала однією з найбільш відомих і актуальних до сьогодні розвідок українських стародруків. Вона активно продовжує активно використовуватися не лише у науці та освіті, а й для експертних досліджень і атрибуції вітчизняних стародруків експертами, оцінювачами, колекціонерами і всіма, хто не байдужий до

книжкової спадщини України XVI-XVIII ст.ст.

У анотації до Книги першої «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» авторами зазначається, що стародруки – це «книги видані до 1800 р. Це багатюще джерело для дослідження історичного минулого народу, його мови, літератури, образотворчого мистецтва» [50, с. 8].

Дійсно, ознайомлення з нарисами про історію українського книгодрукарства, вміщеними у двох книгах, вміщених у 3-х томах, цього видання (у Першій книзі наводиться нарис з історії вітчизняного книгодрукарства «Книга і друкарство на Україні в XVI-XVII ст.», а у Другій книзі вміщений нарис про стародруки у XVIII ст.: «Книга і друкарство на Україні в XVIII ст.»), дозволяє сформулювати думку про історію вітчизняної культури, в тому числі книговидання та гравюри, науки і освіти в XVI-XVIII ст., зокрема, у містах Львові, Острозі та ін., в яких культура книги (на латині, на польській мові) була поширена іще з поч. XVI ст., до приїду в Україну І. Федорова (Федоровича). А також сформулювати уявлення про генезис і еволюціонування київських кирилических стародруків XVII-XVIII ст.ст., які вдало продовжили традиції книгодрукарства, привнесені І. Федоровим в Україну, а також визначити відмінності українського книгодрукарства від виготовлення кирилических стародруків у Росії та Білорусі.

Звернемо увагу на наукову принциповість Я. Запаска і Я. Ісаєнка, які за часів колишнього СРСР не побоялися викласти той історичний факт, що друкована Біблія з'явилася в Росії

лише через 82 роки після появи Острозької Біблії та фактично стала її переддруком [50, с. 10].

Окрім ґрунтовної історичної та теоретико-методологічної складових (Вступ до книги першої та історичні нариси про книги і друкарство в Україні в книгах першій і другій), в науковому доробку Я. Запаса та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» вміщено найбільш повний і вичерпний каталог стародруків, виданих в Україні, які дозволяють атрибутувати відповідні книги, навіть не повні, чи навіть їх фрагменти. До того ж, це видання багато ілюстроване титульними сторінками, ілюстраціями, бандеролями, прикрасами і іншими декоративними елементами стародруків, які дозволяють провести додаткову атрибуцію, виключити помилки в дослідження книг, надрукованих у XVI-XVIII ст.ст. в Україні.

Розпочинається Книга перша Я. Запаса й Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» з вичерпного опису видань Івана Федорова (Федоровича): «Апостала» (м. Львів, 1574 р.), «Букваря» (м. Львів, 1574 р.), «Азбуки» (м. Остріг, 1578 р.), «Букваря» (м. Остріг, близько 1578 р.), Номоканону (м. Київ, 1620 р.) і ін. Як приклад, наведемо опис одного з перших достовірно встановлених і атрибутованих кириличних стародруків, виданих у м. Києві.

«Копистенський Захарія. Книга о вірі єдиной . Київ, друкарня лаври, 1620. 4°. [4], 317, 308 с. Рядків – 21, 15. Друк у дві фарби. Сторінки в лінійних рамках. Шрифти: 10 рядків — 64, 89, 49 мм. Гравюри: форта, заставки, кінців-

ки, ініціали. Передмова «Правовѣрным... христіаном» (текст: Тітов, 1924, с. 32). На с. 1 заголовок «Вѣра єдина сРтои католицкои апРстолскои цРкве на всходѣ» і початок розділу про трійцю. На с. 165–167 український переклад Символу віри. На с. 314 підпис «Азаріас» [Захарія Копистенський]. Далі «До чителника правовѣрного» (с. 315–316; текст: Тітов, 1924, с. 35-36), виправлення помилок. На с. 1–30 другого рахунку — «о образѣх», с. 179–180 — «о папѣ», с. 183 — виправлення до розділу «о образѣх», с. 184–308 — український переклад двох «слів на латинов» Максима Грека. Передрук тексту: АЮЗР, т. 8, с. 180-344. Каратаєв, 1883, 246; Свенцицкий, 1908, 492; Тітов, 1924, с. 33-36; Максименко, 212; Каменева, Гусева, 30. ДБЛ, ЦДАДА, ДПБ, ЛБАН, ЛМУМ (з книг К. Саковича), ЛІМ, б-ка Харківського ун-ту, ДПНТБ та ін.» [50, с. 40-41].

Не складно помітити, що опис наведеного й інших кириличних стародруків, вміщених у каталозі Я. Ісаєвича і Я. Запаса, містить дискретні критерії для атрибуції відповідних видань, а саме: повну назву, друкарню, розмір книги, загальну кількість сторінок, у т.ч. й нумерованих, кількість рядків на сторінці, характер обрамлення сторінок книги, розмір шрифту, опис гравюр (форта, заставки, кінцівки, ініціали), вміщених у книзі, і ідентифікацію граверів, особливості змісту тексту (опис передмови і її автора, назви початку розділів, післямови, виправлення, вміщення фрагментів попередньо виданих робіт тощо), позначення на аркушах книги, включаючи маргіналії, походження стародруку, джерела в яких його уперше атрибутовано, а також описи у су-

часних каталогах, місця зберігання достовірно відомих примірників стародруку тощо.

Для зручності дослідження та атрибуції кириличних стародруків, у тому числі й тих, що видавалися в Києві та на Київщині, в Книзі першій Я. Запaska та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» вміщено корисні та практико-орієнтовані додатки, а саме:

- «Перелік друкарень та їх працівників» (Книга перша та Книга друга, частина друга), в якій вміщені три основних київські друкарні, які видавали кириличні стародруки (Друкарня Тимофія Олександровича Вербицького; Друкарня Спиридона Соболя; Друкарня Києво-Печерської лаври. (Засновник: Елисей Плетенецький) та ін.), які діяли в Україні та друкували книги в XVII-XVIII ст.ст. [50, с. 121];

- «Алфавітний покажчик стародруків» (Книга перша та Книга друга, частина друга), в якому в абетковому порядку визначено, з посиланням на опис конкретного виду книг, основні види книг, які друкувалися в той час: від «Азбуки» і Акафістів – до роботи польською мовою «*Zygrowiusz Jan. Epichirima albo dowód porządnego posłania na urząd pasterski*». Цей алфавітний покажчик вміщує й усі київські стародруки, видані кирилицею;

- «Показник стародруків за друкарнями» (Книга перша та Книга друга, частина друга), в якому наводяться посилання на конкретні стародруки і їх позиції в досліджуваному каталозі з прив'язкою до попередньо згаданих київських друкарень, які діяли із XVII ст. [50, с. 129; 51, с. 111-113];

- «Показчик стародруків за тематикою» (Книга перша та Книга друга, частина друга), використовуючи який, можна віднайти для дослідження не лише релігійну, а й світську літературу – античну, астрологію, букварі, граматику, історичну та юридичну тематику, і навіть медицину, математику та сільське господарство;

- «Показчик граверів» (Книга перша та Книга друга, частина друга) становить особливу цінність, оскільки у ньому упорядковано, за прізвищами і ініціалами, усіх основних граверів (Василь Ушакевич, Никодим Зубрицький, Ілля, Глікерій Баранецький і ін.) стародруків в Україні, включаючи і тих, які співпрацювали з київськими друкарнями при оформленні кириличних стародруків [50, с. 127; 52, с. 116];

- «Іменний показчик» (Книга перша та Книга друга, частина друга) допомагає ідентифікувати стародруки за персоналіями: авторами, друкарями, граверами та ін.

Очевидно, що поряд з високим професіоналізмом Я. Запaska і Я. Ісаєвич виявили у цій роботі й принциповість, не проводячи сумнівних паралелей про «колиску трьох братніх народів» чи «єдиний слов'янський народ». Хоча ці наративи на час написання згаданої роботи були популярні в колишньому СРСР. Як паралель подібної наукової принциповості можемо навести роботи тих часів у Росії – «Українські книги кирилівського друку XVI-XVIII ст.», що розпочинається з опису «Апостола» Івана Федорова [48], а також у Білорусі – «Книги Білорусі. Зведений каталог 1517-1917 рр.», які розпочинається з книг Ф.-Г. Скорини 1517 року.

У колишньому СРСР видавалась і спеціальна група каталогів букіністично-товарознавчого характеру – каталогів-прейскурантів художніх і наукових видань на купівлю та продаж букіністичних і антикварних книг [53; 54]. У них можна віднайти бібліографію книг, виданих у Типографії імператорського університету Св. Володимира в XIX ст. і орієнтовні ціни на них. Утім, згадок про київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст. нами не віднайдено. Очевидно, що такий стан букіністичного та антикварного ринку за радянської доби пояснюється антирелігійної політикою у перші роки радянської влади, коли відповідні стародруки, у своїй більшості вилучалися з цивільного обігу.

Із проголошенням незалежності України розпочинається *третій період* атрибуції та переатрибуції вітчизняних кириличних стародруків (1991 р. – до сьогодні) та їх подальшої каталогізації. Цей період ознаменувався трендом щодо помітного зростання уваги до кириличних стародруків, які уособлювали в собі культурну та мистецьку самобутність українців. Поряд із державними колекціями стародруків, які знаходяться в державних архівах, музеях, бібліотеках, університетах, а також у комунальних закладах культури, починають формуватися приватні колекції кириличних стародруків, видаватися каталоги видань, вміщених у таких колекціях. Окрасою і одних, і інших колекцій стають київські кириличні стародруки XVII-XVIII ст.ст.

Відзначимо, що увага до українських кириличних стародруків XVI – XVIII ст.ст. з боку приватних колекціонерів в Україні позначилась не лише

їх збиранням і збереженням, а й описом, експонуванням і каталогізацією таких приватних колекцій. Це, із поміж іншого, сприяло легітимізації таких колекцій, належному оформленню історії побутування представлених у них видань, а також дало можливість сучасним вітчизняним науковцям і експертам досліджувати рідкісні українські кириличні стародруки.

Серед каталогів стародруків, сформованих і виданих державними установами, слід згадати про видання *«Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 рр.»* (Київ, 1999 р.) [55]. У ньому вміщено опис 414 стародруків, із них 125 позицій – це кириличні стародруки, і 54 із них – це стародруковані книги, надруковані «гражданським шрифтом». Каталог ЦДІАК також містить у собі цінні для експертного дослідження та атрибуції стародруків додатки: алфавітний каталог стародруків; покажчик стародруків за друкарнями; список ілюстрацій.

Із поміж рідкісних кириличних стародруків у каталозі ЦДІАК зустрічаємо наступні книги, видані кириличним друком у Києво-Печерській лаврі: «Служебник», 1620 р., «Іоанн Златоуст», 1623/24 р., Могили П. «Лейтургіаріон сіе есть служебник ...», 1629 р., «Парамфія сиречь утѣшительным мольбы ...», 1634 р., «Акафісти і ... мольби» (фрагмент у складі конвалюту, с. 96-116), 1674 р. й ін.

Відзначимо, що окрім традиційних положень, описи згаданих київських стародруків містять дати початку та завершення друку книг за літочисленням «від Створення Світу», визначен-

ня мови стародруку (п. 248 «Іоанн Златоуст» (дефектний прим., втрачено 344 арк.), 1623 р. встановлено використання двох мов – церковнослов'янської та староукраїнської), здійснюється опис оправи – «картон обтягнутий брунатною шкірою. Кришки прикрашені рамкою з тисненим рослинним орнаментом (позолота). Палітурка потерта, поточена шкідниками, корінець по краям надірваний» [55, с. 139]. Єдиним джерелом атрибуції вміщених у цьому каталозі примірників київських кириличних стародруків визначено попередньо проаналізований нами каталог Я. Ісаєвича і Я. Запaska.

Змістовний каталог київських кириличних стародруків, виданих у Києво-Печерській лаврі в XVII-XVIII ст. вміщено і в науковому дослідженні С. Кагамлик, «*Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.)*» [56]. Так, у Додатку 3 до своєї монографії С. Кагамлик вмістила каталог описів лаврських стародрукованих видань у хронологічному порядку від «Часослова» (1616 р.) і до «Псалтиря» (1800 р.). Учена також сформулила унікальний «Список відомих лише в бібліографії і примірників, яких не віднайдено», який починається з опису «Акафіста Успінню Богородиці» (1606 р.) і завершується книгою Леванди Й. «Слово на погребение ... Самуила, митрополита Киевского и Галицкого ... говоренное в Киево-Софийском соборе 10 января 1796 г.» (1796 р.) [56, с. 446-489].

Цей каталог, складений С. Кагамлик, охоплює стародруки, видані у типографії Києво-Печерської лаври як кирилицею, так і іншими мовами, та

містить наступну структуру (на прикладі «Часослова», 1616 р.):

«1. Часослов. Не раніше 20.XII.1616.

Передмова Єлисея Плетенцького (текст: Тітов, 1924. № 1, с. 3-4); передмова Захарія Копистенського від 20. XII.1616 (текст: Тітов, 1924. № 1, с. 6-12).

Каратаев, 1883, 230; Тітов, 1924, № 1, с. 4-5; № 2, с. 12-13; Каменева, Гусева, 24.; Запаско, Ісаєвич, 109.

РДБ, РНБ» [56, с. 446].

Заслуговує на увагу й видання «100 раритетів із колекції українських бібліотек», що стало прикладом поєднання зусиль експертів і науковців Музею книг і книгодрукарства України і букіністичного салону «Класика» в дослідженні та атрибуції видань, які зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського НАН України, Музею книг і книгодрукарства України і приватній бібліотеці [57].

Розділ III цього видання присвячено стародрукованим виданням, у тому числі, й виданих у Києво-Печерській лаврі. Це, у першу чергу, один із загальноновизнаних «первістків» цієї типографії – Анфолегіон, 1619 р., відома також в різних каталогах, як «Анфологій», «Трефологій», «Трефологіон», «Цвітослов», «Цвітна мінея». Автори каталогу описують історію створення цього масштабного та складного в оформленні видання Анфолегіону, аналізують зміст колективної передмови (Є. Плетенецький і ін.) до Анфолегіону, в якому описано історію зародження книгодрукарства у Києво-Печерській лаврі, та викладають перелік тематичних гравюр Анфолегіону, а також наводять фаховий опис примірника Анфолегіону, який збері-

гається в НБУ ім. В.І. Вернадського (№ 12) [57, с. 44].

У виданні «100 раритетів із колекції українських бібліотек» також наводиться історія походження та опис таких класичних лаврських богословських і навчальних стародруків, як: Требник Петра Могили, 1646 р. (№ 14), Патерик Печерський, 1661 р. (№ 15), Туптало Дмитрій [Ростовський]. Книга житій святих, у 4-х томах, 1689 р. (№ 16), Бернида Памво. Лексикон Славенороський, 1627 р. (№ 31), а також опис перших світських видань Лаврської друкарні Євхаристиріон або вдячність Петру Могили, 1632 р. (№ 38), Синопис Інокентія Пізеля, 1674 р. (№ 49) [57, с. 47-50; 51-53; 54-46; 92-95; 122-123]. Окрім згаданих описів стародруків ця робота В. Бочковської, Л. Хаухи і Ю. Єгорова також містить якісні кольорові фотографії фрагментів вище описаних видань (форта, сторінки, ініціали, гравюри, виливні прикраси), які можна використовувати при експертному дослідженні київських кириличних стародруків.

Заслугує на увагу експертів і науковців й каталог зібрання стародрукованих книг В. Гайдука, який містить опис і зображення (фотографії) понад 500 рідкісних стародруків, виданих в Україні до 1800 року – «Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть» (Київ, 2012 р.) [58]. У ньому, зокрема, міститься повний опис 138 назв книг, які відносяться до київських стародрукованих видань XVII-XVIII століть.

У передмові до каталогу («Передмова до ласкавого чительника») відомі дослідники українських стародруків В. Бочковська та Л. Хауха характеризують основні етапи стародрукарства в

Україні в досліджуваний період і унікальний характер книг, які входять до колекції стародруків В. Гайдука. Цей каталог також містить багату бібліографію основних досліджень українських стародруків і покажчик за книгодрукарнями, назвами стародруків і роком їх випуску. Звернемо увагу, що при описі примірників (екземплярів) цього зібрання стародруків, у кожному окремо взятому випадку, використовуються системні посилання на попередньо сформовані каталоги наступних упорядників: І. Свенцицького; С. Петрова, Я. Бирюка, Т. Золотаря; Максименко; А. Зернова; Т. Каменева, О. Гусева; Я. Запаско, Я. Ісаєвич і ін. Більшість із них охарактеризовані нами попередньо.

Самостійний розділ зібрання В. Гайдука становлять київські кириличні видання Києво-Печерської лаври і друкарні М. Сльозки. Але більшість київських кириличних стародруків у колекції В. Гайдука видані в лаврській типографії. Підрозділ «Друкарня Києво-Печерської Лаври» розпочинається з опису «первістка» цієї друкарні «Анфологіона», 1619 р. :

«Формат – 2°. Листова формула видання: [1-16]. 1-1048 с. Пагінація розміщена угорі сторінок. Рядків – 28. 52. Друк у дві фарби. Мова видання: церковнослов'янська. Гравюри: форта, в тексті 29 ілюстрацій (із 26 дощок). Заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси. Гравери: ПГ., Г., ПТР» [58, с. 184].

Окрім того, в описі Києво-Печерського видання «Анфологіону» (або – «Трефологіон» - «Мінея загальна і святкова») лаконічно, але детально й яскраво наводиться історія створення цього стародруку, що відображає й ін-

формацію про витоки друкарства у Києво-Печерській лаврі. Важливим, на наш погляд, вбачається й детальний посторінковий опис 29 текстових гравюр на 26 дошах «Анфологіону» із зображеннями: «Знаряддя тортур» (с. 156), «Покрова Пресвятої Богородиці» (с. 255), «Св. Апостол і Євангеліст Лука» (с. 302), «Св. Апостол і Євангеліст Матвій» (с. 415) і ін. Також є вказівка на чисельні заставки (121 відбиток із 28 дощок), кінцівки (50 відбитків з 11 дощок) та ініціали, які часто зустрічаються в описуваному виданні. Автори опису «Анфологіону» також уточнили, що інформація, наведена в каталозі Я. Запасака і Я. Ісаєвича про збереження примірника цього першого кириличного стародруку в Києві, у Музеї книги і друкарства України, не відповідає дійсності по причині її відсутності на сьогодні в колекції названої установи [58, с. 184-185].

Опис стародруків з зібрання В. Гайдука завершується описом рідкісного «Молитвослова» 1800 року (в Україні відомий лише 1 прим., що зберігається в НБУ ім. В.І. Вернадського), описаного наступним чином:

«Формат книги – 12°. Листова формула: [1].1-585 арк. Фоліація розміщена в правому верхньому куті аркуша без крапки. Рядків – 20. Мова видання: церковнослов'янська. Гравюри: «Новозавітна Трійця», 28 ілюстрацій у тексті, заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси» [58, с. 338].

Наступний підрозділ «Зібрання українських стародруків XVI – XVIII століть» присвячено опису рідкісних стародрукованих книг Друкарні Спиридона Соболя, яка діяла в м. Києві протягом 1627-1630 років і видала тут 5 книг (загалом же М. Сльозка видав

біля 50 книг у друкарнях Львову, Києва та Білорусі). У колекції В. Гайдука зберігаються дві з них: «Мінея загальна» (1628 р.) і «Апостол» (1630 р.). Опис «Мінеї загальної», передрукованої з Московського видання «Мінеї загальної» 1600 року, для прикладу, є наступним:

«Формат книги – 2°. Листова формула: [2], 4, 260, 17, 12 арк. Фоліація розміщена в правому нижньому куті аркушів. Рядків – 24. Друк у дві фарби. Гравюри: форта, заставки, кінцівки, ініціали. Виливні прикраси» [58, с. 340].

Заслужують на увагу й каталоги стародруків, підготовані львівським приватним колекціонером А. Недільським «Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського» (м. Львів, 2017 р.), «Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського» (м. Львів, 2017 р.) [59; 60] і ін.

Каталоги стародруків А. Недільського охоплюють часові рамки із XV до поч. XIX ст. і мають комплексний характер. Окрім бібліографічного опису та атрибуції 579 стародруків, ці каталоги містять ґрунтовну бібліографію дослідження стародруків, виданих на Українських землях, іменний покажчик і, чи не найбільш важливий додаток - ілюстрації (фотографії) окремих частин стародруків, із прив'язкою до конкретних позицій (статей) відповідних каталогів.

Так, у роботі «Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського» міститься бібліографічний опис наступних київських кирилических стародруків: [Часослов з возслідванням]. Київ, друкарня лаври, [1723-1725]; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври,

1743; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, 1748; [Последованіе на преславний день воскресенія ...]. Київ, друкарня лаври, 1754; [Псалтир]. Київ, друкарня лаври, 1756; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, 1760; [Псалтир]. Київ, друкарня лаври, 1761; Последованіе на преславний день воскресенія. Київ, друкарня лаври, 1762; Благопотребные ектиніи то есть: Собрание благопотребных прошений ко времени и нуждам различным употребляемых на проскомшдіях на ектеніях в начале божественных літургій, и Причастіив, по приличеству изображенних прошений. Благословленіем святейшого Синода Напечатана в святой Кіевопечерской Лавре..., Київ, друкарня лаври, 1760; [Требник]. Київ, друкарня лаври, 1787; [Последованіе в неділю ...]. Київ, друкарня лаври, [1796]; [Молитвослов]. Київ, друкарня лаври, [1796-1799]; [Требник]. Київ, друкарня лаври, 1800; [Требник]. Київ, друкарня лаври, 1787 і ін. [59].

У другій роботі, «Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського», міститься бібліографічний іще більш ранніх київських кириличних стародруків: [Новий Завіт]. Київ, друкарня лаври, 1703; [Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія]. Київ, друкарня лаври, 1731; [Новий Завет]. Київ, друкарня лаври, 1741; [Псалтир толковая]. Фрагмент. Київ, друкарня лаври, 1741; [Часослов]. Київ, друкарня лаври, 1742; [Псалтир толковая]. Київ, друкарня лаври, 1755; [Последованіе на преславний день воскресенія ... Ісуса Христа]. Київ, друкарня лаври, 1756; [Тріодь пісна]. Київ, друкарня лаври, 1761; [Службник]. Київ, друкарня лаври, 1762; [Анфологійон]. Київ, друкарня

лаври, 1766; Последованіе на преславний день воскресенія ... Київ, друкарня лаври, 1772; Мінея службова, май. Київ, друкарня лаври, 1787; Мінея службова, іюль. Київ, друкарня лаври, 1787; [Служба, житіє св. Николая...]. Київ, друкарня лаври, 1789; [Кроковський Іоасаф]. Акафіст святих великомучениці Варварі. Київ, друкарня лаври, 1793; [Псалтир]. Київ, друкарня лаври, 1794; [Службник]. Фрагмент. Київ, друкарня лаври, 1796 і ін. [60].

Щодо характеру бібліографічного опису та проведеної А. Недільським у його каталогах атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., то сам автор самокритично пише: *«Маю привілей бути не стисненим науковими, тому цей каталог є виданням бібліофільським; однак змушений дотримуватися декількох основних вимог бібліографічного опису, котрі, однак, різні в багатьох дослідників і наукових інституціях. ... Для визначення рідкісності стародруків застосовую два основних критерії: наявність книги в українських державних та приватних колекціях і знаходження примірників на книжному ринку...»* [59, с. 3].

Наведемо приклад такого опису з робіт А. Недільського.

[Псалтир толковая]. Фрагмент. Київ, друкарня лаври, 1741. 2°.

[1], 2-261 арк. Рядків 17, 43, 35. Сторінки обрамлені рамками з однієї-двох лінійок. Фоліація у правому верхньому куті аркушів, всередині рамки. Мова видання: церковнослов'янська. Маргіналії, провенієнції. Оздоблення: заставки, кінцівки, ініціали, прикраси біля колонтитулів. Оправа з другої половини ХХ століття: картон, ледерин, на верхній обкладинці приклеєний маленький де-

рев'яний хрестик. Тільки три українські бібліотеки мають у своїх фондах по одному примірнику вищевказаного стародруку (НБУВ, ЛБАН, бібліотека В. Гайдюка). Наш примірник – четвертий в Україні.

З., І., 1403; П.Б.З., 585; Максименко, 363; Бочковська-Мартинювич, Хауха, с. 248.» [59, с. 43].

Українські кириличні стародруковані книги, видані в друкарні Києво-Печерської лаври, зберігаються також у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові. Про це свідчать сучасні видання, які містять описи київських печерських стародруків у відповідних фондах [61; 62]. Зокрема, у роботі С. Ващенко «Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть. Каталог» (Жовква, 2015) подано опис наступних стародрукованих кириличних книг «видавництва Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (1616-XX ст.)» (реально ж – стародруків XVII-XVIII ст.ст.): «Тріодь цвітна» (1631 р.), Баранович Лазар «Меч Духовний» (1666 р.), «Мінея загальна» (1680 р.), «Псалтир» (1733 р.), «Тріодь пісна» (1761 р.), «Октоїх» (1797 р.) [61, с. 92-111].

Окрім каталогів, сформованих в Україні після 1991 року, слід взяти до уваги і довідкові видання, сформовані за кордоном, зокрема, в Російській Федерації, в сховищах якої зберігається значна кількість київських кириличних стародруків, Білорусії, Великої Британії, США, Німеччини і інших держав світу, де досліджувані нами стародруки поширились. До прикладу, це каталоги українських стародруків

О. Гусевої [62], каталоги кириличних стародруків із 1701 року, які знаходяться в приватних колекціях у Великій Британії та Ірландії [64] і ін.

Висновки та перспективи подальших розробок. Наведена нами система каталогів київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., як джерел для їх експертного дослідження, сформована за хронологічним критерієм, є комплексною, але не вичерпною. Вона може бути доповнена різними каталогами і методиками експертного дослідження відповідних стародруків, підготованими спеціальними підрозділами державних бібліотек: Відділ стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, Відділ рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича КНУ ім. Т. Шевченка, а також іншими державними бібліотеками і архівами в Україні. Утім, положення та висновки цієї статті вбачаються важливими для формування знань експертів, у тому числі й судових експертів з мистецтвознавства (спец. 15.1), про каталоги київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., як важливі джерела їх експертного дослідження та атрибуції.

Підводячи підсумки цього дослідження та уникаючи дублювання уже викладених попередньо висновків і положень, можна стверджувати, що експертне дослідження київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст. як широким колом експертів-мистецтвознавців, включаючи судових експертів, атестованих за спец. 15.1 - «Мистецтвознавчі дослідження», так і оцінювачами, атестованими за спец. 1.6 - «Культурні цінності», передбачає їх атрибуцію, тобто, йдеться про від-

несення конкретного примірника стародруку, *по-перше*, до українських кириличних стародрукованих видань, *по-друге*, до тих із них, які видані в друкарнях міста Києва із 1616/1619 рр. – до 1800 року.

Ця стадія експертного дослідження передбачає співставлення та посторінкове порівняння (форти, текстів, посьвят, передмов, післямов, шрифтів, кількості рядків на сторінці, ініціалів, гравюр, виливних прикрас, гербів та ін.) наданого для експертного дослідження (оцінки) примірника стародруку чи його фрагменту (дефектного примірника) із оригіналом уже достеменно атрибутованого кириличного стародруку. Але, далеко не всі експерти і оцінювачі мають можливість працювати з оригіналом атрибутованого кириличного стародруку через рідкість цих видань і спеціальний режим їх зберігання та умови роботи із ними у музеях, бібліотеках, архівах чи у приватних колекціях.

Тому, на практиці експерти і оцінювачі, маючи спеціальні знання, вміння та навички дослідження стародруків (до прикладу, розрізняючи українські, болгарські, грецькі чи російські стародруки; усвідомлюючи, за назвою та/або сюжетними гравюрами стародруку, який конкретно може бути твір перед ними *etc*) найчастіше звертаються до каталогів стародруків, як важливого джерела їх атрибуції. Нами проаналізовано основні спеціалізовані та загальні каталоги і інші видання, які містять науковий і експертний опис відомих київських кириличних стародруків XVII-XVIII ст.ст., що є предметом цієї публікації.

Власний досвід атрибуції київських кириличних стародруків XVII-XVIII

ст.ст. під керівництвом відомих експертів В. Брчковської, Л. Хаухи і ін. керівників і працівників Музеї книги і друкарства України (м. Київ) дозволяє сформувати окремі практичні рекомендації щодо роботи експертів (оцінювачів) із відповідними каталогами. Зокрема: сучасні каталоги втілюють найбільш досконалі методики експертного дослідження стародруків і часто вміщують в собі тексти таких методик чи методичних рекомендацій; сучасні каталоги містять детальні описи і фотографії не лише загальновідомих із XVIII-XIX ст.ст. стародруків, а й тих, які були виявлені за останні десятиліття, а також переатрибутованих стародруків; для повного експертного дослідження доцільно атрибутовувати конкретний стародрук за описами у декількох каталогах, у тому числі й у каталогах, виданих у XIX-XX ст.ст., посилаючись на них у дослідженні; при потраплянні на дослідження примірника стародруку, які С. Кагамлик сформувала у «Список відомих лише в бібліографії і примірників, яких не віднайдено» [56], тобто, які до сьогодні не були віднайдені та атрибутовані, слід виявити особливу уважність і добросовісність, уникнути співучасті у легалізації недостовірних творів та ін.

Після завершення цієї статті, 24 лютого 2022 року почалася військова агресія РФ проти України, які триває й нині. У зв'язку з цим, вбачаємо, що українські кириличні стародруки, як важливі пам'ятки культури, науки і мистецтва національного значення, як історичне свідчення нашої національної самобутності та цивілізації, знову опинились під загрозою фізичного знищення, чи розкрадання. Тому,

власне каталоги українських, зокрема київських, кириличних стародруків залишаються на сьогодні беззаперечним свідченням національної приналежності та власності України щодо цих видань. Дуже важливо зберегти зараз і віднайти та повернути до місця зберігання після війни кожному з цих пам'яток прадавнього українського друкарства, а також створити загальнодержавний каталог кириличних стародрукованих видань України із їх повним описом і фотографіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айналов Д.В. Искусство Киевской Руси//Русская история в очерках и статьях. Составл. при участии профессоров и преподав. Под ред. проф. М.В. Довнар-Запольского. Том I, с 43 рис. и 2 карт. [2-е изд.]. Москва: Типо-Литог. И. Люндорф; Моск. учеб. кн-во, [1909]. С. 491-519.
2. Кирия И.В., Новикова А.А. История и теория медиа: учебн. Москва: Изд. дом. Высш. школы экономики, 2017. 423 с.
3. Федоренко В.Л. «Інформаційна видавнича революція» І. Гутенберга та утвердження авторського права і суміжних прав та механізмів їх захисту в Європі. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 288-300.
4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.
5. Лабулэ Э. Государство и его пределы в связи с современными вопросами администрации, законодательства и политики. Петербург: Издание Н.И. Ламанского, 1868. XXX с.; 202 с.
6. Петрицкий В.А. Мир библиофильства: (Вопросы теории, истории, психологии). Научн. центр. исслед. кн. культуры. Москва: Наука, 2006. 400 с.
7. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1975. 151 с.
8. Каталог інкунабул. Уклад: Зданевич Б. / ЦНБ АН Української РСР. Київ: Вид-во «Наукова думка», 1974. 250 с.
9. Ляхницький А. Начало книгопечатания в России. С.-Петербург: Тип. И.П. Вошинского, 1883. 16 с.
10. Грушевский М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. Київ-Львів: Друк. «С.В. Кульженко», 1912. 248 с.
11. Огієнко І. Історія українського друкарства. Том I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. Львів: Накладом наук. Товариства імені Шевченка, 1925. (*Репринт*). Київ: «Либідь», 1994. 448 с.
12. Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI-XVIII в.в. Методические рекомендации. Москва: РГБ, 1997. 140 с.
13. Зібрання українських стародруків XVI - XVIII століть. Передмова В. Бочковська-Мартинівич, Л. Хауха. Київ: АДФ-Україна, 2012. 482 с.
14. Словник іншомовних слів. Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. 680 с.
15. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Уклад. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.І. Іванова / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. Київ: НБУ, 2007. 134 с.
16. Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку: Звіт НДР; Київський НДІСЕ; (*ресстр. № IX.1.1-2018/3*). Київ, 2020. 180 с.
17. Пфаф В. Систематический каталог книг на русском языке Императорской публичной библиотеки по части правоведе-

ния, политических и статистических наук. Изданный под наблюд. и на иждев. Князя Юсупова. Санктпетербург: В Типограф. И. Тиблина и Комп., 1863. 445 с.

18. Смирдин А.Ф. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки Александра Смирдина. Систематическим порядком расположенная. В 4 частях. Санктпетербург: В Типогр. А. Смирдина, 1828. 907 с.

19. Антикварная книжная торговля П. Шебанов. Каталог русских книг, старых и новых, замечательных и редких. Москва, 1899. 720 с.

20. Антикварная книжная торговля П. Шебанова: Антикварный каталог № 142: Новые приобретения: Библиотека профессора С.М. Шпилевского. III. Москва: Печатня А.И.Снегиревой, 1908. 34 с.

21. Битовт Ю. Редкие русские книги и летучие издания XVIII века. С библиографическими примечаниями, указанием степени редкости и ценами антикваров на них, с приложением списка календарям XVIII века и списка книгам XVIII века, слывшими за редкие у некоторых антикваров, но имеющимся до сих пор в продаже. Москва: Типограф. С.П. Семенова, 1905. (Репринтное изд.). Сопров. стат. В.М. Константинова. Москва: Изд-во: «Книга», 1989. VIII, 608 с., 16 с.

22. Голубев С.Т. Библиографические заметки о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах преимущественно *Труды Киевской духовной Академии* конца XVI и XVII столетий. Киев, 1876.. 1876. № 1. С. 121-161; № 2. С. 359-398.

23. Калужняцкий Е.И. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских. Киев, 1878. (Отд. из Тр. III Археол. съезда. Киев, 1878, т. 2, С. 34-46, приложение).

24. Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. Вып 1. С 1491 по 1600 г. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1878. [6], VI, 280, III с.: табл.;

25. Ундольский В.М. Очерк славяно-русской библиографии. С дополнениями А.Ф. Бычкова и А. Викторова. Москва: Моск. публичный и Румянцев. музеи, 1871. [4], IV с., 388 стб.

26. Петрушевич А.С. Каталог церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологически-библиографической выставке в Ставропигиальном заведении. Львов, 1888. 45 с.

27. Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. Вид-во Церковного музея во Львове. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1908. 213 с.

28. Свенцицкий И. Опись музея Ставропигийского института во Львове. Львов: Тип. Ставроп. Ин-та, 1908. XII, 248 с., 22 с.

29. Шараневич И. Каталог археологическо-артистических предметов, церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся в Музее Ставропигийского института на дни 1/13 Марта 1890. Львов: Типогр. Ставропигийского ин-та, 1890. 87 с.

30. Каталог книгам Типографии Киево-печерской лавры. Киев: В Типограф. Киевопечерской Лавры, 1860. [2], 37 с.

31. Максимович М.А. Книжная старина Южнорусская // Максимович М.А. Собрание сочинений. Том III. Языкознание. История словесности. Киев: Типогр. аренд. Е.Т. Керер, 1880. С. 661-716.

32. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. Часть I. Киев: В Университ. типогр., 1856. [8], 370 с.

33. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. Часть I. Киев: В Университ. типогр., 1856. [4], 567 с.

34. Франко І. Карпато-руське письменство XVII-XVIII вв. Львів: З друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1900. 160, [2] с.

35. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606-1616 – 1916). Том 1. Киев: Типогр. Кие-

во-Печерск. Успенской Лавры, 1916. 496 с., ил.

36. Тітов Ф. Матеріали для книжкової справи на Україні в XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ: З Друкарн. Академії Наук України, 1924. II, 18, [4-456] с.

37. Книги гражданской печати XVIII века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. В.И. Маслов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1956. 302 с.

38. Щицгал А. Русский гражданский шрифт 1708-1058. Москва: Госуд. изд-во «Искусство», 1959. 279 с.

39. Федоренко В.Л. Дослідження С.О. Петрова «Книги кириличного друку XVIII ст.» (Київ, 1956 р.) як джерело для атрибуції київських кириличних стародруків, виданих цивільним шрифтом. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*: Матеріали XV-ої Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ: м. Роттердам, 07 листопада 2021 р. За ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Валлетта: ГО «ВАДНД», 2021. С. 108-112.

40. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII в.в. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Состав.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Отв. ред. П.Н. Попов. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1958. 266 с.

41. Книги первой четверти XIX века (Каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеки Украинской ССР). Состав.: С.О. Петров. Отв. ред. Ф.Я. Шолом. Киев: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. 400 с.

42. Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог / Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1961. 93 с.

43. Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог. Частина друга /

Ужгородський державний ун-т, Бібліотека. Ужгород, 1964. 81 с.

44. Горфункель А. Каталог книг кирилловской печати XVI-XVII. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1970. 80 [2] с., 7 л. ил.

45. Чернышова Н.Ф. Каталог русских книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. (Госуд. публ. истор. библ.). Москва: Изд. Госуд. публ. истор. библ., 1972. 37 с.

46. Книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: катал. Сост.: А.А. Гусева. Москва, 1979. 32 с.

47. Каталог книг кириллической печати XV-XVII вв. Научной библиотеки Московского университета. Сост.: И.В. Поздеева и др. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 359 с.: ил.

48. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.; Каталог изд. хранящихся в ГБЛ. Вып. 2. Т. 1. Киевские издания 2-й пол. XVII ст. Сост.: А.А. Гусева, Т.К. Каменева, И.М. Полонская. Москва, 1981. 322 с.

49. Славянские книги кирилловской печати XVII-XX вв. Каталог. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры. Сост.: Г. Варварич. Киев: Госуд. истор. библ. УССР, 1986. 80 с.

50. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1981. 136 с.

51. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 1 (1701-1765). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1984. 132 с.

52. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 2 (1765-1800). Львів: «Вища школа», Вид-во при Львівському держ. університеті, 1984. 128 с.

53. Художественная литература. Каталоги-прейскуранты, на покупку и продажу

букинистических и антикварных книг. Москва: Изд-во Всесоюзн. Книжн. палаты, 1961. 564 с.

54. Научная литература, словари, справочники, энциклопедии. Каталоги-прейскуранты на покупку и продажу букинистических и антикварных книг. Москва: Изд-во Всесоюзн. Книжн. палаты, 1961. 286 с.

55. Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 рр. Голв. арх. управл. При Каб. Міністрів України, Центр. держ. архів у м. Києві та ін. Упорядн.: О.Г. Полегайлов (ст. упор.) та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. Ред. і ін.). Київ: б.в., 1999. 266 с., [24] арк. іл.

56. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII-XVIII ст.): монограф / Національний Києво-Печерс. історико-культурн. заповідн; Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ЗАТ «Віпол», 2005. 551 с.

57. Бочковская-Мартынович В.Г., Егоров Ю.В., Хауха Л.В. 100 раритетов из коллекции украинских библиотек. Киев: АДЕФ-Украина, 2012. 220 с.; ил.

58. Зібрання українських стародруків XVI - XVIII століть. Передмова В. Бочковська-Мартынович, Л. Хауха. Київ: АДЕФ-Україна, 2012. 482 с.

59. Недільський А.В. Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Вип. 8. Львів: Ліга-Прес, 2017. 100 с., іл.

60. Недільський А.В. Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки А. Недільського. Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2017. 128 с., іл.

61. Волощенко С.А. Києво-Печерські кириличні стародруки XVII-XVIII ст. у фондах Львівської центральної провінційної бібліотеки отців-василіян при Свято-Онуфріївському монастирі: Матер. міжнародна наук.-практ. Конференц. «Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток

мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах» (23 листопада 2018 р., м. Львів). URL: <https://www.academia.edu/26277468/%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%>;

62. Кириличні стародруки у фондах бібліотек Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI-XIX століть. Каталог. Уклад.: С. Ващенко. Жовква: Міссіонер, 2015. 204 с.; іл.

63. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат. : в 2-х кн. Москва : Индрик, 2003. 1356 с.; ил.

64. Cyrillic book printed before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue / Complited by: Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A. London: The British Library, 2000. 172 p.

REFERENCES:

1. Ajnalov D.V. Iskusstvo Kievskoj Rusi // Russkaja istorija v ocherkah i stat'jah. Sostavl. pri uchastii profesorov i prepod. Pod red. prof. M.V. Dovnar-Zapol'skogo. Tom I, s 43 ris. i 2 kart. [2-e izd.]. Moskva: Tipo-Litog. I. Ljundorf; Mosk. uceb. kn-vo, [1909]. S. 491-519.

2. Kirija I.V., Novikova A.A. Istoriya i teorija media: uchebn. Moskva: Izd. dom. Vyssh. shkoly jekonomiki, 2017. 423 s.

3. Fedorenko V.L. «Informacijna vidavnicna revoljucija» I. Gutenberga ta utverdzhennja avtors'kogo prava i sumizhnih prav ta mehanizmv ih zahistu v Evropi. Visnik Lugans'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav imeni E.O. Didorenka. 2019. № 4. S. 288-300.

4. Brodel' F. Material'na civilizacija, ekonomika i kapitalizm, XV-XVIII st. U 3-h t. Tom 1. Strukturi povsjakdennosti: mozhlive i nemozhlive. Per. z fr. G. Filipchuk. Kiiv: Osnovi, 1995. 543 s.

5. Labulje Je. Gosudarstvo i ego predely v svjazi s sovremennymi voprosami administracii, zakonodatel'stva i politiki. Peterburg: Izdanie N.I. Lamanskogo, 1868. XXX s.; 202 s.

6. Petrickij V.A. Mir bibliofil'stva: (Voprosy teorii, istorii, psihologii). Nauchn. centr. issled. kn. kul'tury. Moskva: Nauka, 2006. 400 s.
7. Isaevich Ja.D. Pershodrukar Ivan Fedorov i viniknennja drukarstva na Ukraïni. L'viv: «Vishha shkola», Vid-vo pri L'vivs'komu derzh. universiteti, 1975. 151 s.
8. Katalog inkunabul. Uklav: Zdanevich B. / CNB AN Ukraïns'koï RSR. Kiïv: Vid-vo «Naukova dumka», 1974. 250 s.
9. Ljahnickij A. Nachalo knigopechatanija v Rossii. S.-Peterburg: Tip. I.P. Voshhinskogo, 1883. 16 s.
10. Grushevskij M. Kul'turno-nacional'nij ruh na Ukraïni v XVI-XVII st. Kiïv-L'viv: Druk. «S.V. Kul'zhenko», 1912. 248 s.
11. Ogienko I. Istorija ukraïns'kogo drukarstva. Tom I. Istorichno-bibliografichnij ogljad ukraïns'kogo drukarstva XV-XVIII v.v. L'viv: Nakladom nauk. Tovaristva imeni Shevchenka, 1925. (Reprint). Kiïv: «Libid'», 1994. 448 s.
12. Guseva A.A. Identifikacija jekzempljarov ukraïnskikh izdanij kirillovskogo shrifta vtroj poloviny XVI-XVIII v.v. Metodicheskie rekomendacii. Moskva: RGB, 1997. 140 s.
13. Zibrannja ukraïns'kih starodrukiv XVI - XVIII stolit'. Peredmovna V. Bochkovs'ka-Martinovich, L. Hauha. Kiïv: ADEF-Ukraïna, 2012. 482 s.
14. Slovnik inshomovnih sliv. Uklad.: S.M. Morozov, L.M. Shkaraputa. Kiïv: Nauk. dumka, 2000. 680 s.
15. Metodichni rekomendacii dlja derzhavnoï reestracii knizhkovih pam'jatok Ukraïni. Kirilichni rukopisni knigi ta starodruki. Uklad. N.P. Bondar, L.A. Gnatenko, L.A. Dubrovina, N.M. Zubkova, O.I. Ivanova / Nacional'na biblioteka Ukraïni imeni V.I. Vernads'kogo NAN Ukraïni. Kiïv: NBU, 2007. 134 s.
16. Rozrobka metodiki mistectvoznachogo doslidzhennja starodrukovanikh knig kirilichnogo duku: Zvit NDR; Kiïvs'kij NDISE; (reestr. № IH.1.1-2018/3). Kiïv, 2020. 180 s.
17. Pfaf V. Sistematičeskij katalog knig na russkom jazyke Imperatorskoj publichnoj biblioteki po chasti pravovedenija, političeskikh i statističeskikh nauk. Izdannij pod nabljud. i na izhdev. Knjazja Jusupova. Sanktpeterburg: V Tipograf. I. Tiblina i Komp., 1863. 445 s.
18. Smirdin A.F. Rospis' rossijskim knigamdlja čtenija iz biblioteki Aleksandra Smirdina. Sistematičeskim porjadkom raspoložennaja. V 4 častjah. Sanktpeterburg: V Tipogr. A. Smirdina, 1828. 907 s.
19. Antikvarnaja knižnaja trgovlja P. Shebanov. Katalog russkikh knig, staryh i novyh, zamechatel'nyh i redkikh. Moskva, 1899. 720 s.
20. Antikvarnaja knižnaja trgovlja P. Shebanova: Antikvarnyj katalog № 142: Novye priobretenija: Biblioteka professora S.M. Shpilevskogo. III. Moskva: Pechatnja A.I. Snegirevoj, 1908. 34 s.
21. Bitovt Ju. Redkie russkie knigi i letuchie izdanija XVIII veka. S bibliografičeskimi primečanijami, ukazaniem stepeni redkosti i cenami antikvarov na nih, s prilozheniem spiska kalendarjam XVIII veka i spiska knigam XVIII veka, slyvushhimi za redkie u nekotryh antikvarov, no imejushhimsja do sih por v prodazhe. Moskva: Tipograf. S.P. Semenova, 1905. (Reprintnoe izd.). Soprov. stat. V.M. Konstantinova. Moskva: Izd-vo: «Kniga», 1989. VIII, 608 s., 16 s.
22. Golubev S.T. Bibliografičeskie zametki o nekotoryh staropechatnyh cerkovno-slavjanskikh knigah preimushhestvenno Trudy Kievskoj duhovnoj Akademii konca XVI i XVII stoletij. Kiev, 1876.. 1876. № 1. S. 121-161; № 2. S. 359-398.
23. Kaluzhnjackij E.I. Obzor slavjano-russkikh pamjatni-kov jazyka i pis'ma, nahodjashhimsja v bibliotekah i arhivah l'vovskikh. Kiev, 1878. (Otd. iz Tr. III Arheol. s#ezda. Kiev, 1878, t. 2, S. 34-46, prilozhenie).
24. Karataev I. Opisanie slavjano-russkikh knig, napechatannyh kirillovskimi bukvami. 1491-1730. Vyp 1. S 1491 po 1600 g. Sankt-

Peterburg: Tip. V.S. Balasheva, 1878. [6], VI, 280, III s.: tabl.;

25. Undol'skij V.M. Oчерk slavjano-russkoj bibliografii. S dopolnenijami A.F. Bychkova i A. Viktorova. Moskva: Mosk. publichnyj i Rumjancev. muzei, 1871. [4], IV s., 388 stb.

26. Petrushevich A.S. Katalog cerkovnoslovjanskih rukopisej t staropechatnyh knjig kirillovskogo pts'ma, nahodjashhihsja na arheologicheski-bibliograficheskoj vystave v Stavropigial'nom zavedenii. L'vov, 1888. 45 s.

27. Svencickij I. Katalog knjig cerkovnoslavjanskoj pečati. Vid-vo Cerkovnogo muzeja vo L'vove. Zhovkva: Pechatnja OO. Vasilijan, 1908. 213 s.

28. Svencickij I. Opis' muzeja Stavropigijskogo instituta vo L'vove. L'vov: Tip. Stavrop. In-ta, 1908. XII, 248 s., 22 s.

29. Sharanevich I. Katalog arhiologicheskio-artisticheskikh predmetov, cerkovno-slovjanskih rukopisej i staropechatnyh knjig kirillovskogo pis'ma, nahodjashhihsja v Muzee Stavropigijskogo instituta na dni 1/13 Marta 1890. L'vov: Tipogr. Stavropigijskogo in-ta, 1890. 87 s.

30. Katalog knigam Tipografii Kievopecherskoj lavry. Kiev: V Tipograf. Kievopecherskoj Lavry, 1860. [2], 37 s.

31. Maksimovich M.A. Knizhnaja starina Juzhnoruskaja // Maksimovich M.A. Sobranie sochinenij. Tom III. Jazykoznanie. Istorija slovesnosti. Kiev: Tipogr. arend. E.T. Kerer, 1880. S. 661-716.

32. Askochenskij V. Kiev s drevnejshim ego uchilishhem Akademiej. Chast' I. Kiev: V Universit. tipogr., 1856. [8], 370 s.

33. Askochenskij V. Kiev s drevnejshim ego uchilishhem Akademiej. Chast' I. Kiev: V Universit. tipogr., 1856. [4], 567 s.

34. Franko I. Karpato-rus'ke pis'menstvo XVII-XVIII vv. L'viv: Z druk. Nauk. T-va imeni Shevchenka, 1900. 160, [2] s.

35. Titov F. Tipografija Kievo-Pecherskoj lavry. Istoricheskij oчерk (1606-1616 – 1916). Tom 1. Kiev: Tipogr. Kievo-Pechersk. Uspenskoj Lavry, 1916. 496 s., il.

36. Titov F. Materiali dlja knizhkovoi spravi na Ukraїni v XVI-XVIII vv. Vsezbirka przedmov do ukraїns'kih starodrukiv. Kiїv: Z Drukarn. Akademii Nauk Ukraїni, 1924. II, 18, [4-456] s.

37. Knigi grazhdanskoj pečati XVIII veka (Katalog knjig, hranjashhihsja v Gosudarstvennoj publichnoj biblioteki Ukrainskoj SSR). Sostav.: S.O. Petrov. Otv. red. V.I. Maslov. Kiev: Izd-vo Akademii nauk Ukrainskoj SSR, 1956. 302 s.

38. Shhicgal A. Russkij grazhdanskij shrift 1708-1058. Moskva: Gosud. izd-vo «Iskusstvo», 1959. 279 s.

39. Fedorenko V.L. Doslidzhennja S.O. Petrova «Knigi kirilichnogo druku XVIII st.» (Kiїv, 1956 r.) jak dzherelo dlja atribucii kiїvs'kih kirilichnih starodrukiv, vidanih civil'nim shriftom. Suchasni aspekti modernizacii nauki: stan, problemi, tendencii rozvitku: Materiali XV-oї Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencii, m. Kiїv: m. Rotterdam, 07 listopada 2021 r. Za red. E.O. Romanenka, I.V. Zhukovoї. Kiїv; Valletta: GO «VADND», 2021. S. 108-112.

40. Slavjanskije knigi kirillovskoj pečati XV-XVIII v.v. Opisanie knjig, hranjashhihsja v Gosudarstvennoj publichnoj biblioteke USSR. Sostav.: S.O. Petrov, Ja.D. Birjuk, T.P. Zolotar'. Otv. red. P.N. Popov. Kiev: Izd-vo Akademii nauk Ukrainskoj SSR, 1958. 266 s.

41. Knigi pervoj četverti XIX veka (Katalog knjig, hranjashhihsja v Gosudarstvennoj publichnoj biblioteki Ukrainskoj SSR). Sostav.: S.O. Petrov. Otv. red. F.Ja. Sholom. Kiev: Izd-vo Akademii nauk Ukrainskoj SSR, 1961. 400 s.

42. Mikitas' V.L. Davni rukopisi i starodruki. Opis i katalog / Uzhgorodsk'ij derzhavnij un-t, Biblioteka. Uzhgorod, 1961. 93 s.

43. Mikitas' V.L. Davni rukopisi i starodruki. Opis i katalog. Chastina druga / Uzhgorodsk'ij derzhavnij un-t, Biblioteka. Uzhgorod, 1964. 81 s.

44. Gorfunkel' A. Katalog knjig kirillovskoj pečati XVI-XVII. Leningrad: Izd-vo LGU, 1970. 80 [2] s., 7 l. il.

45. Chernyshova N.F. Katalog russkih knig kirillovskoj pečati XVI-XVIII vv. (Gosud. publ. istor. bibl.). Moskva: Izd. Gosud. publ. istor. bibl., 1972. 37 s.
46. Knigi kirillovskoj pečati XV-XVIII vv.: katal. Sost.: A.A. Guseva. Moskva, 1979. 32 s.
47. Katalog knig kirillicheskoj pečati XV-XVII vv. Nauchnoj biblioteki Moskovskogo universiteta. Sost.: I.V. Pozdeeva i dr. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, 1980. 359 s.: il.
48. Ukrainskie knigi kirillovskoj pečati XVI-XVIII vv.; Katalog izd. hranjashhihsja v GBL. Vyp. 2. T. 1. Kievskie izdanija 2-j pol. XVII st. Sost.: A.A. Guseva, T.K. Kameneva, I.M. Polonskaja. Moskva, 1981. 322 s.
49. Slavjanskije knigi kirillovskoj pečati XVII-XX vv. Katalog. Knigi, izdannye v tipografii Kievo-Pecherskoj lavry. Sost.: G. Varvarich. Kiev: Gosud. istor. bibl. USSR, 1986. 80 s.
50. Zapasko Ja., Isaevich Ja. Pam'jatki knizhkovogo mistectva. Katalog starodrukiv, vidanih na Ukraïni. Kniga 1 (1574-1700). L'viv: «Vishha shkola», Vid-vo pri L'vivs'komu derzh. universiteti, 1981. 136 s.
51. Zapasko Ja., Isaevich Ja. Pam'jatki knizhkovogo mistectva. Katalog starodrukiv, vidanih na Ukraïni. Kniga 2. Chastina 1 (1701-1765). L'viv: «Vishha shkola», Vid-vo pri L'vivs'komu derzh. universiteti, 1984. 132 s.
52. Zapasko Ja., Isaevich Ja. Pam'jatki knizhkovogo mistectva. Katalog starodrukiv, vidanih na Ukraïni. Kniga 2. Chastina 2 (1765-1800). L'viv: «Vishha shkola», Vid-vo pri L'vivs'komu derzh. universiteti, 1984. 128 s.
53. Hudozhestvennaja literatura. Katalogi-prejskuranty na pokupku i prodazhu bukinisticheskikh i antikvarnyh knig. Moskva: Izd-vo Vsesojuzn. Knizhn. palaty, 1961. 564 s.
54. Nauchnaja literatura, sloviri, spravochniki, jenciklopedii. Katalogi-prejskuranty na pokupku i prodazhu bukinisticheskikh i antikvarnyh knig. Moskva: Izd-vo Vsesojuzn. Knizhn. palaty, 1961. 286 s.
55. Katalog starodrukovanih knig, shho zberigajut'sja u Central'nomu derzhavnomu arhivi Ukraïni u m. Kievi (CDIAK Ukraïni). 1494-1764 rr. Golv. arh. upravl. Pri Kab. Ministriv Ukraïni, Centr. derzh. arhiv u m. Kievi ta in. Uporjadn.: O.G. Polegajlov (st. upor.) ta in.; redkol.: F.P. Shevchenko (vidp. Red. i in.). Kiïv: b.v., 1999. 266 s., [24] ark. il.
56. Kagamlik S. Kievo-Pechers'ka lavra: svit pravoslavnoi duhovnosti ta kul'turi (XVII-XVIII st.): monograf / Nacional'nij Kievo-Pechers. istoriko-kul'turn. zapovidn; Centr ukraïnoznavstva Kiïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Kiïv: ZAT «Vipol», 2005. 551 s.
57. Bochkovskaja-Martynovich V.G., Egorov Ju.V., Hauha L.V. 100 rarietov iz kolekcii ukraïnskikh bibliotek. Kiev: ADEF-Ukraina, 2012. 220 s.; il.
58. Zibrannja ukraïnskikh starodrukiv XVI - XVIII stolit'. Peredmov V. Bochkovs'ka-Martinovich, L. Hauha. Kiïv: ADEF-Ukraïna, 2012. 482 s.
59. Nedil's'kij A.V. Trista dvadcat' dev'jat' ridkisnih starodrukiv kraeznavchoi biblioteki A. Nedil's'kogo. Vip. 8. L'viv: Liga-Pres, 2017. 100 s., il.
60. Nedil's'kij A.V. Dvisti p'jatdesjat ridkisnih starodrukiv kraeznavchoi biblioteki A. Nedil's'kogo. Vip. 9. L'viv: Liga-Pres, 2017. 128 s., il.
61. Voloshhenko S.A. Kievo-Pechers'ki kirilichni starodruki XVII-XVIII st. u fondah L'vivs'koï central'noi provincijnoi biblioteki otciv-vasilijan pri Svjato-Onufrievs'komu monastiri: Mater. mizhnarodna nauk.-prakt. Konferenc. «Suchasni problemi konservacii i restavracii pam'jatok mistectva ta pisemnoi kul'turi na pergamentnij i paperovij osnovah» (23 listopada 2018 r., m. L'viv). URL: <https://www.academia.edu/26277468/%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%94>;
62. Kirilichni starodruki u fondah bibliotekm Otciv Vasilijan pri Svjato-Onufriivs'komu monastiri u L'vovi XVI-XIX stolit'. Katalog. Uklad.: S. Vashhenko. Zhovkva: Missioner, 2015. 204 s.; il.
63. Guseva A. A. Izdanija kirillovskogo shrifta vtoroj poloviny HVI v.: sv. kat. : v 2-h kn. Moskva : Indrik, 2003. 1356 s.; il.

64. Cyrillic book printed before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue / Compiled by: Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A. London: The British Library, 2000. 172 p.

64. Cyrillic book printed before 1701 in British and Irish Collections. A Union Catalogue / Compiled by: Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A. London: The British Library, 2000. 172 p.